

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

BABAYEVA NƏZAKƏT MÜŞFIQ qızı

QARABAĞ TOPONİMLƏRİNİN TARİXİ-LİŖVİSTİK TƏHLİLİ
(Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNİN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

HSM-060201- Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

fil.f.d. dos. Hacıyeva Yeganə Müseyib qızı

BAKİ-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. TOPONİMLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	7
1.1. Toponimlər haqqında ümumi məlumat	7
1.2. Toponimlərin tədqiqat tarixi.....	24
II FƏSİL. QARABAĞ TOPONİMLƏRİNİN TARİXİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ	38
2.1. Y.V.Çəmənzəminlinin "İki od arasında" əsərində Qarabağ toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri	38
2.2. Y.V.Çəmənzəminlinin "İki od arasında" əsərində Qarabağ toponimlərinin etimoloji təhlili	45
NƏTİCƏ	62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	65

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Toponimlər dildə xüsusi qrup təşkil edən adlardır. Öz formasına, funksiyasına, semantikasına görə digər qrup söz kateqoriyalarından fərqlənir. Toponimlərdən mövcud olduğu obyektlərdən biri də bölgə - ərazi toponimləridir. Bunların hər biri ərazinin inzibati bölgüsündə, bəziləri isə xalqın etno-lingvistik yaddaşında əbədləşib. Bu toponimlər xalqın dünyagörüşünün və təfəkkürünün məhsuludur. Qarabağ ərazisinin də zəngin toponimik sərvətləri var. Həmin sərvətin toplanması, lingvistik cəhətdən öyrənilməsi mürəkkəb nəzəri problemlərdəndir.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, öz ədəbi-bədii irsi ilə ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə xüsusi yeri olan Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "İki od arasında" romanında işlənmiş Qarabağ toponimləri bu cəhətdən diqqətəlayiqdir.

Mövzu son dərəcə aktualdır. Onun aktuallığını aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi şərtləndirir:

Y.V.Çəmənəminlinin "İki od arasında" romanında Qarabağ ərazisinə məxsus toponimlərin toplanması, leksik-semantik və etimoloji cəhətdən təhlili minilliklər ərzində həmin torpaqlarda yaşayanların etnik və dil mənsubiyyətini üzə çıxarmağa imkan verə bilər.

Qədim yaşayış məskənlərimizdən biri olmuş Qarabağ ərazisində tarixən müxtəlif türk qəbilə və tayfaları yaşamış, onlar Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmişlər. Bu tayfalar yaşadıkları yer və yurdlara öz adlarını vermişlər. Qədim türk tayfalarının izləri bu gün Qarabağ ərazisinin müxtəlif onomastik vahidlərində - kənd, dağ, dərə, təpə, çay, qaya, yaylaq, qışlaq, bulaq və s. adlarında özünü qoruyub saxlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi-coğrafi, lingvistik, etimoloji təhlil əsasında Qarabağ ərazisinin toponimik vahidlərinin izah və şərhinə hal-hazırda böyük ehtiyac vardır. Aydın ki, bütün toponimik vahidlər cəmiyyətin inkişafı, insan birliklərinin genişlənilib yayılması, tarixi hadisələrin nəticəsi kimi yaranmışdır. Bu səbəbdən də toponimik vahidlərin öyrənilməsi ümumilikdə tarixin qaranlıq, mübahisəli səhifələrinə işıq salmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu ərazidə bütün toponim qrupları - şəhər, kənd, məhəllə, dağ, çöl, düz, dərə, yataq, qaya, çay, arx, bulaq, kəhriz, və s. adları 99 faiz türk mənşəlidir.

Qarabağ ərazisinin toponimik sərvətləri tərkib və struktur etibarilə müxtəlifdir. Ümumiyyətlə, bu ərazidə toposistem rəngarəngdir. Oykonom, oronim və hidronimlərin tərkib və quruluşunda tarixi xüsusiyyətləri təhlil etmək, semasioloji-etimoloji təhlil nəticəsində toponim nüvəsində baş vermiş dəyişiklikləri aşkar etmək, etnik miqrasiyaların vəziyyətini müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Toponimik vahidlər ümumiyyətlə tarix, o cümlədən dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, xalqın qədim yaşayış məskəninə müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş müxtəlif ictimai və siyasi hadisələri, prosesləri qiymətləndirmək, həmin hadisələrin başvermə səbəblərini araşdırmaq, obyektiv gerçəkliyi, həqiqəti üzə çıxarmaq konkret sübut və təkzibedilməz faktlar kimi yüksək dəyərə malikdir.

Ərazi toponimlərinin kompleks tədqiqi yerli əhalinin tarixi keçmişi, sosial durumu, mədəni tarixi şəraiti, təsərrüfat həyatı, bütövlükdə bu bölgədəki nəsillərin etnik mənsubiyyəti haqqında geniş məlumatlar verir.

Tədqiq olunan toponimlərin tərkibində şəxs adları, etnonimlər, coğrafi terminlər qorunub saxlanmışdır. Dilin dialekt xüsusiyyətləri həmin adlarda öz əksini tapmışdır. Arxaiklik və dialektal (yerli şivəçilik) xüsusiyyətlər ərazinin bir sıra toponimlərində qalmışdır. Bunlar tarixi qrammatika, tarixi leksikologiya, tarixi dialektologiya məsələlərinin öyrənilməsinə müəyyən köməklik göstərə bilər.

Qarabağ toponimlərinin hər biri dilin müəyyən hadisəsi kimi öyrənilir. Bu, hər şeydən əvvəl, leksikanın tərkib hissəsi kimi tədqiq edilir. Çünki ərazi toponimlərini çox zaman monopoliya çərçivəsində öyrənməyə meyl edirlər. Bu, səhv addımdır. Lakin toponimik vahidlər - onomastika dilçilik qanunlarından kənarında formalaşmır. İşin əsas aktuallığı da burasındadır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Y.V.Çəmənşəminlinin "İki od arasında" romanında Qarabağ toponimlərini tədqiq etməkdə məqsəd bir tərəfdən burada işlənmiş bu xüsusi adlar barədə müəyyən təsəvvür yaratmaq, digər tərəfdən isə toponimik vahidlərin formalaşmasında xüsusi mövqeyi olan bir sıra sözlərin

mənşəyini, ilkin semantikasını üzə çıxarmaqdır. Dissertasiya işinin əsas məqsədi toponimlərin bədii əsərlərdə kəsb etdiyi xüsusi imkanlarını üzə çıxarmaqdır. Dissertasiya işinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Y.V.Çəmənşəminlinin romanında Qarabağ ərazisindəki toponimlərin ümumi səciyyəsinə vermək;
- Qarabağ toponimlərinin yaranma yollarını və üsullarını müəyyənləşdirmək, yerli coğrafi terminlərin toponim yaradıcılığında rolunu göstərmək;
- ərazinin toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini şərh etmək;
- ərazinin etnotoponimlərinin mənşəyini müəyyənləşdirmək, toponimlərin leksik-semantik tərkibini təyin etmək;
- Qarabağ toponimlərinin yaranma qanunauyğunlarını aydınlaşdırmaq;
- tarixi-etimoloji analiz əsasında qədim toponimləri müəyyənləşdirmək;
- toponimlərin törəmə tiplərini dəqiqləşdirmək, məhsuldar söz yaradıcılığı tiplərini müəyyən etmək;
- ərazinin toponimlərinin leksik layını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Y.V.Çəmənşəminlinin "İki od arasında" romanında Qarabağ ərazisindəki toponimlər tarixi-lingvistik araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Ərazinin toponimik vahidlərinin formalaşma qanunauyğunluqları, əmələgəlmə yolları, üsulları, inkişaf dinamikası izlənilmiş, dil mənşəli bə s. aşkar edilmişdir.

Elmi yeniliyi şərtləndirən xüsusiyyətlərdən biri araşdırılan toponimlərin xalqın sosial-iqtisadi şəraitlə, durumu ilə, tarixi-mədəni və təsərrüfat həyatı ilə əlaqəli öyrənilmişdir.

Tədqiqatda Y.V.Çəmənşəminli yaradıcılığında işlənmiş Qarabağ toponimlərinin leksik-semantik və etimologiyası araşdırılmışdır. Burada Qarabağ, Şuşa, Bağırxan, Qoturlu, Daşaltı, Ballıca, Kirs, Murov və b. toponimlərin mənşəyini verməyə çalışmışıq. Sistemdə toponimlərin - oykonim, oronim və hidronimlərin lingvistik mahiyyəti açılmış və onların ekstralingvistik amilləri (tarixi-coğrafi, sosial-etnik və s.), eləcə də etnolingvistik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın mühüm nəzəri əhəmiyyəti vardır. Belə ki, tədqiqat digər ərazilərin toponimik layını öyrənilib araşdırılmasında, Azərbaycan xalqının tarixi, coğrafiyası, etnik tarixi, nəzəri onomastikası üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin digər yazıçıların bədii əsərləri əsasında toponimik cəhətdən aparılacaq gələcək tədqiqatlar üçün yeni istiqamətlər, imkanlar açar bilər.

Azərbaycanın yeni inzibati-ərazi bölgüsünün dəqiqləşdirilməsində, toponimik lüğətlərin və vəsaitlərin hazırlanmasında, həmçinin ali məktəblərdə toponimika və üslubiyyatdan tədris olunan kurslarda da bu dissertasiya işinin materiallarından da istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində müasir toponimika elminin təsviri, tarixi-müqayisəli, struktur söz yaradıcılığı, areal metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın obyekt və mənbələri. Obyekt Qarabağ ərazisinə məxsus olan toponimlərdir. Yaşayış məntəqələrinin adı, şəhər, kənd, məhəllə, dağ, təpə, bulaq, çay, çeşmə və s. əsas obyektlərdəndir.

Tədqiqata cəlb olunan əsas mənbə Y.V.Çəmənzəminlinin "İki od arasında" romanı və tərtib edilmiş toponimik lüğətlərdir. Eyni zamanda onomastikaya aid çap olunmuş məqalələr, dərsliklər, monoqrafiyalar, namizədlik dissertasiyaları da tədqiqat işinin əsas mənbələrindəndir. Həmçinin tədqiqat işinin yazılmasında A.Qurbanov, T.Əhmədov, N.Məmmədov, M.Adilov, A.Paşayev başqalarının elmi konsepsiyalarından metodoloji əsas kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmiş və həmin kafedranın elmi iclasında müzakirə edilərək müdafiəyə buraxılmışdır. Mövzu ilə bağlı bir məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işinin ümumi səciyyəsi, giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL.

TOPONİMLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Toponimlər haqqında ümumi məlumat

Ən qədim zamanlardan başlayaraq insanlar məskən saldıqları ərazilərə və yaxınlıqda mövcud olan ayrı-ayrı obyektlərə müxtəlif adlar vermişlər. Bunun nəticəsində isə coğrafi adlar meydana gəlmişdir. Məsələn, şəhər, kənd, qəsəbə, zirvə, dağ, dərə, düz, yayla və s. coğrafi obyektlər adlanır. Professor Tofiq Əhmədovun da qeyd etdiyi kimi: "Məlumdur ki, heç bir xəritəni coğrafi adsız, hər toponimi də adını daşdığı obyektə təsəvvür etmək çətinidir. Coğrafi obyektlərin cəmini təşkil edən coğrafi landşaftı coğrafiya elmi, coğrafi obyekt adlarının cəmini təşkil edən toponimik landşaftı isə toponimika elmi öyrənir" [15, s.12].

Coğrafi adların mənasını, mənşəyini, quruluşunu, yaranma tarixini və yayılma arealını öyrənən elmə toponimika deyilir. Toponimika yunan sözü olub, topos-yer və onoma-ad deməkdir. Toponimika yer adlarını öyrənir [28, s.13]. Toponimika hər hansı ölkənin, şəhərin və ya rayonun coğrafi adlarını öyrənən elm sahəsidir.

Toponimikanın məqsədi coğrafi adların növlərini, dil mənsubiyyətini, yaranma tarixini, düzgün yazılışını (unifikasiya və transkripsiyasını) tərkibindəki terminlərin izahını, mənası və mənşəyini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Toponimikanın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Ölkə, region və ya respublika ərazisindəki coğrafi adların kütləvi surətdə toplanılması;
2. Yerli xalq coğrafiya terminlərinin qeydə alınması;
3. Coğrafi adların növləri üzrə tədqiq edilməsi;
4. Təhrifə məruz qalmış coğrafi adların və passiv fonda keçmiş toponimlərin aşkara çıxarılması;
5. Toponimikanın yaranması qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi;
6. Toponimiyanın coğrafi, tarixi və dilçilik aspektlərinə də tədqiqat üsullarından istifadə olunması;

7. Coğrafi adların türkdilli areallarda və digər regionlarda dillər üzrə paralellərinin verilməsi;

8. Toponimlərin sinxron və diaxron tədqiqlər üzrə öyrənilməsi;

9. Toponimik fond, fon, lay və spektrlərin müəyyənləşdirilməsi;

10. Toponimik arealların və stratigrafiyanın öyrənilməsi;

11. Toponimiya üzrə rayonlaşdırılma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi.

"Toponimlər adi söz deyil, onların hər birinin arxasında sirli bir məna durur. Toponimistin borcu isə həmin mənanı açmaq, coğrafi adın yaranması tarixini öyrənmək, mənşəyini və tərkibindəki terminləri izah etməkdir" [30, s.7].

Toponimikanın elmlər sistemində yeri haqqında XX əsrin II yarısına qədər vahid fikir yox idi. Belə ki, coğrafiyaçılar onu coğrafiya elminin, tarixçilər tarix elminin, dilçilər isə toponimikanı onomastikanın yarımşöbəsi hesab edirdilər. Son illərin araşdırmalarından məlum olur ki, toponimika coğrafiya, tarix və dilçilik elm sahələrinin birləşməsindən yaranan müstəqil elm sahəsidir.

Budaq Budaqov yazır: "Coğrafi adlar əsasən üç ixtisas sahiblərinin-coğrafiyaşünasların, tarixçilər və dilçilərin birgə əməyi sayəsində tədqiq edilir. Bir neçə elmin sərhədlərində yaranmış toponimika, coğrafiyasız-məkansız, dilçilik elmindən kənar-lal, tarixsiz-köksüz olardı. Ona görə toponimləri tədqiq edən hər bir şəxs hər üç elmin əsaslarına dərinlən yiyələnməlidir" [10, s.101-102].

Bu barədə Tofiq Əhmədov da əsaslı olaraq öz fikirləri belə qeyd edir: "Toponimikanın üç elmin-tarix, coğrafiya və dilçiliyin kəsişdiyi nöqtədə yaranan yeni bir elm sahəsi olduğunu və həmin elmlərdən dilçiliklə qırılmaz bağlılığını və daha çox ona yaxın olduğunu vacibliyini göstərmək lazımdır" [15, s.16].

Hər bir elmin müxtəlif sahələri olduğu kimi, toponimikanın da özünəməxsus müxtəlif sahələri mövcuddur. Ayrı-ayrı alimlər toponimlərin sahələrini müxtəlif cür təsnif etmiş, onların tarixi, yaranması qanunauyğunluqları və s. haqqında geniş araşdırmalar aparmışdır. Belə ki, Nadir Məmmədov toponimika haqqında araşdırma apararkən onların üç növ obyekt adlarını təşkil etdiyini qeyd edir: oykonimika, oronimika, hidronimika [28, s.15-16].

M. Adilov və A. Paşayevin "Azərbaycan onomastikası" kitabında onomastika haqqında ümumi məlumat verilmiş, toponimika onomastik vahidlərin bir növü kimi göstərilmiş, onun müxtəlif növləri(oykonim, xoronim, oronim, hidronim, urbanonim, drimonim, dromonim) haqqında geniş məlumat verilmişdir [7, s.16].

Tofiq Əhmədov "Azərbaycan toponimikasının əsasları" adlı kitabında toponimika, onun növləri(oronim, oykonim, hidronim), quruluşu və əsas qanunauyğunluqları haqqında ətraflı məlumat vermişdir [15].

Azərbaycan onomastikasına dair geniş elmi araşdırmalar aparmış Afad Qurbanov isə "Azərbaycan onomastikasının əsasları" adlı kitabında toponimikanı onomalogiyanın yarımşöbəsi kimi göstərmiş, onun növləri, tarixi, yaranma qanunauyğunluqları, yayılma arealı və s. haqqında geniş məlumat vermişdir.

Afad Qurbanov adını qeyd etdiyimiz kitabında haqlı olaraq toponimlərin beş növünü qeyd edir: oykonimlər, urbanonimlər, xoronimlər, oronimlər, dromonimlər [20, s.199].

1) Oykonimlər-kənd, qəsəbə, şəhər tipli müəyyən əraziyə aid yaşayış məntəqələrinin adlarını bildirir. Ölkəmizdə yer adlarının 4500-dən çoxunu oykonimlər təşkil edir. Oykonimlər iki qrupa bölünür: komonimlər, astionimlər.

a) Komonim- kənd adlarını bildirir. 4500-dən çox olan oykonimlərin 60-ı astionim, qalanı isə komonimdir. Komonimlər kənd adları ilə yanaşı həm də şəhər tipli qəsəbələrin adlarını da əhatə edir. Komonimlərə nümunə olaraq Hövsan, Bülbülə, Binəqədi, Buzovna (Bakı), Qazanbulaq (Goranboy), Qəhrəmanlı (Beyləqan), Qovlar (Tovuz), Qaraçala (Salyan) və s. göstərə bilərik. Hal-hazırda ölkəmizdə 100-dən artıq şəhər tipli qəsəbə mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip qəsəbə adlarını daşıyan komonimlərin çoxu müasir adlardır. Bu xüsusiyyət onları kənd adlarından fərqləndirir. Respublikamızda şəhər tipli qəsəbələr əsasən Abşeron yarımadasında, həmçinin Lənkəran rayonu ərazisində geniş yayılmışdır. Son dövrlər respublikamızda yeni tipli yaşayış məntəqələri yaranmış, bunlar da öz növbəsində komonimlər sırasına daxil olmuşdur. Bu cür yaşayış məntəqələrinə Nizami (Şəmkir), Yeni həyat (Xaçmaz), Azadkənd (Sabirabad), Qırmızı Samux (Xanlar), Otuzuncu (Zəngilan) və s. misal

göstərə bilərik. Onu da qeyd edək ki, bu tip yaşayış məntəqələri kənd və şəhər tipli qəsəbələrdən kiçikdir.

b) Astionim- şəhər adını bildirən yer adlarıdır. Azərbaycanda 49 şəhər adını bildirən toponim vardır. Astionimlərin bəziləri əvvəllər qəsəbə adını daşdığına görə komonim adlandırılmış, daha sonra şəhər adı verilmişdir. Məsələn, Əli Bayramlı, Sumqayıt, Ağsu, Oğuz, Qax və s. Digər astionimlər isə əvvəlcədən müstəqil astionim olmuşdur. Məsələn, Bakı, Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Zaqatala, Şamaxı, Şuşa astionimləri müstəqil astionimlərdir. Təəssüflər olsun ki, Respublikamızın astionimləri bu vaxtadək sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamış və öyrənilməmişdir. Ancaq bəzi astionimlər alimlər tərəfindən ayrıca araşdırılmış, bu astionimlərin yaranma tarixi haqqında müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Məsələn, Bakı, Lənkəran, Sumqayıt, Bərdə, Quba, Mingəçevir, Ordubad, Şuşa kimi bəzi yer adları ilə bağlı elmi mübahisələr doğuran müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Müasir dilçiliyimizin qarşısında duran mühim elmi vəzifələrdən biri də ölkəmizin astionimlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsidir.

2) Urbanonimlər- prospekt, döngə, küçə, meydan, bazar, bina, qala və s. adlarını bildirir. Urbanonimlər iki qrup bölünür: aqronimlər, qodonimlər.

a) Aqronim- meydan, sahə, bazar, park, bağ adlarını bildirən yer-məkan adlarıdır. Məsələn, Azadlıq meydanı, Füzuli meydanı, Günəşli, Əhmədli, Bayıl (yaşayış sahə adları), Nizami parkı və s.

b) Qodonim- prospekt, küçə, döngə, körpü, bulvar, yol adlarını bildirir. Qodonimə nümunə olaraq Nərimanov prospekti, Azadlıq prospekti, Nizami küçəsi, Dənizkənarı bulvar və s. göstərə bilərik.

3) Xoronimlər- ölkə, respublika, rayon, vilayət adını bildirir. Yaşadığımız ölkədə bir respublika (Azərbaycan Respublikası), bir muxtar respublika (Naxçıvan Muxtar Respublikası), bir muxtar vilayət (Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti), 61 kənd, 10 şəhər rayonun adını bildirən xoronim mövcuddur. Qeyd etdiyimiz xoronimlər mənşəcə müxtəlifdir. Belə ki, bunlardan mənşəcə qədim olan (Azərbaycan, Naxçıvan və s.), daha sonralar yaranan (məs, Qazax, Tovuz, Bərdə və s.) və son zamanlarda meydana gələn də (məs, Tərtər, Sabirabad və s.) vardır.

4)Oronimlər- relyef quruluşuna görə bir-birindən tamamilə fərqlənən yer adlarını bildirir. Dağ, dərə, təpə, düz, eniş, yoxuş, meşə, sahə və s. yer adları oronimlər hesab olunur. Məsələn, Şahdağ, Muğan düzü, Qayabaşı, Gürzə qayası, Saray təpəsi, Tuğay meşəsi, Sabit bağı və s. oronimlərə bariz nümunədir.

5) Dromonimlər- hava, su, yerüstü və yeraltı nəqliyyat yollarının adını bildirən toponimlərin bir növüdür. Məsələn, Bakı-Həştərxan (dəniz yolu), Bakı-Moskva (hava xətti), Bakı-Lənkəran, Bakı-Tbilisi (dəmiryol xətti) və s. dromonimlərə nümunə ola bilər.

Müxtəlif alimlərin, tədqiqatçıların toponimlər haqqında elmi araşdırmaları olsa da, toponimlərin daha ətraflı və dəqiq təfsilatını verən A. Qurbanovun fikirlərini biz daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Məlumdur ki, toponimlər dildə mövcud olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranmışdır. Belə ki, toponimlər müxtəlif tarixi dövrlərdə hər hansı bir şəxsin adını daşımış, tayfa və qəbilələrin əsasında formalaşmışdır. Nəticə etibarilə yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Afad Qurbanov toponimləri aşağıdakı qruplara bölmüşdür [20, s.186]:

1) Antropotoponimlər- şəxs adı, soyad, ləqəb, titul əsasında yaranmış yer adlarıdır. Məsələn, Fazil (Şəki rayonu), Əliyər (Şəki rayonu), Qarababa (Zəngilan rayonu), Nağdalı (Laçın rayonu), İsilər (Masallı rayonu), İsmayılbəyli (Ağdam rayonu), Mahmudkənd və s.

Prof. Afad Qurbanov Azərbaycan antropotoponimlərini tərkibcə üç qrupa bölür [20, s.187].

1. Birinci qrup antropotoponimlər yalnız şəxs adından ibarət olur. Məsələn, Əliyər (Şəki rayonu), Qarababa (Zəngilan rayonu), Xaspolad (Quba rayonu), İbadulla (Şərur) və s. bu kimi toponimləri nümunə göstərə bilərik. Bu qrup antropotoponimlərə memorial adları da aid edə bilərik: Sabir, Nizami, Babək və s. Ölkəmizdə bu cür toponimlərin sayı 30-dan artıqdır.

2. Antropotoponimlərin ikinci qrupu şəxs adlarından və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət olan adlardır. Belə sözdüzəldici şəkilçilər bunlardır. mənsubiyyət

bildirən -lı, -li, -lu, -lü; cəmlilik bildirən - -lar, -lər. Azərbaycanda bu tip antropotoponimlərin sayı 500-ə yaxındır. Bu qrup antropotoponimlərə aşağıdakı adları nümunə göstərə bilərik: Cəvahirli, İsmayılbəyli (Ağdam rayonu), Səfərli, Cəfərli, Böyükbəyli (Ağdaş rayonu) və s.

3. Üçüncü qrup antropotoponimlər şəxs adlarından və yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən, coğrafi mövqeyi bildirən sözlərdən təşkil olur. Bu cür antropotoponimlərə Abbasabad, Cəfərabad (abad sözünün iştirakı ilə), Ağalığənd, Əlikənd (kənd sözünün iştirakı ilə), Vəlioba, Salahoba (oba sözünün iştirakı ilə), Qasımqışlaq, Aydınqışlaq (qışlaq sözünün iştirakı ilə), Muradbinə, Həsənbinə (binə sözünün iştirakı ilə yaranmış) və s. kimi adları nümunə göstərə bilərik.

2) Etnotoponimlər- tayfa, qəbilə adları əsasında meydana gəlmiş yer adlarıdır. Muğan, Muğanlı, Qazax, Saatlı, Dəllər, Xələfli, Quşçu, Qaraqoyunlu, Şahsevən və s. etnotoponimlərə nümunədir.

3) Hidrotoponimlər- hidroterminlər zəminində əmələ gəlmiş toponimlərin bir növüdür. Ağbulaq (Cəlilabad, Laçın, Tovuz, İsmayılı və s.), Ağsu (Ağsu), Daşbulaq (Şəmkir, Şəki, Xankəndi), İlisu (Qax), İstibulaq, İstisu (Kəlbəcər, İsmayılı), Yoğunbulaq (Tovuz), Daşarx (Şərur), Kənarçay (Qusar) və s. hidrotoponimlərə nümunədir.

4) Zootoponimlər- heyvan, quş, balıq, həşərat və s. canlıların adları əsasında yaranan toponimlərdir. Məsələn, Atbatan, Atölən (Saatlı rayonunda yer adları), Ayıbazar (Laçın), Ayıtalası (Gədəbəy), Qarğabazar (Füzuli), Qoçdərə (Tovuz), İlxıçı (Ağsu), Ördəkli (Zəngilan) və s. zootoponimlərdir.

5) Fitotoponimlər- bitki adları əsasında yaranmış toponimlərdir. Fitotoponimlərə nümunə olaraq Almalı (Daşkəsən), Alçalı (Kəlbəcər, Salyan), Arpagədik, Armudlu (Kəlbəcər), Gültəpə (Quba, Naxçıvan), Söyüdlü (Kürdəmir), Laləzər (Şamaxı) və s. göstərmək olar.

6) İctimai-siyasi xarakterli toponimlər- keçmiş Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar meydana gəlmiş yer adlarıdır. Azadkənd (Sabirabad), 1 May (İmişli), 28 May (Yevlax), Yeni həyat (Şəmkir), Qırmızı qəsəbə (Quba) və s.

7) Memuar-xatirə toponimlər- görkəmli yazıçı və şairlərin, tarixi şəxsiyyətlərin, ictimai-siyasi xadimlərin adını daşıyan yer adlarıdır. Məsələn, Əli Bayramlı, Qasım İsmayılov, Nizami kəndi (Goranboy, Şəmkir), Füzuli, Sabirabad, Səmədabad (Goranboy) və s. memuar-xatirə toponimlərə nümunədir.

8) Kosmotoponimlər- səma cisimlərinin adları əsasında yaranmış yer adlarıdır. Ölkəmizdə əsasən günəş və şəfəq sözləri ilə bağlı yaranmış kosmotoponimlər mövcuddur: Məsələn, Günəş, Günəşli (Dəvəçi, Beyləqan, Xaçmaz), Şəfəq, Şəfəqli (Beyləqan, Yardımlı) və s.

9) Təsviri toponimlər- yaşayış yerinin, məkanın, müəyyən bir əlamətə, eyni zamanda təbii sərvətə əsasən adlandırılması yolu ilə yaranan yer adlarıdır. Məsələn, Ballıqaya (Qubadlı), Bolludərə (Şəki), Bağçalı (Quba), Altıağac (Abşeron), Alagöz (Tovuz), Qaladərəsi (Şamaxı), Qaratala (Qax) və s.

Dilimizin toponimik lüğət tərkibində antroponimlər kəmiyyətcə daha çoxdur. Araşdırmalardan məlum olur ki, antroponimlər yer adlarının təxminən 50 faizini təşkil edir. Antroponimlərdən sonra növbəti yeri etnonimlər, daha sonra isə təsviri toponimlər tutur.

A. Qurbanovdan fərqli olaraq Nadir Məmmədov toponimlərin yaranma qanunauyğunluqlarını bir qədər fərqli təsnif etmişdir [28, s.17]:

1. Azərbaycan toponimlərinin bir qrupu etnonimlər əsasında yaranmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan tarixinə dair keçmiş yazılı, qədim tarixi abidələr və əsərlər etnonimlərin öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbədir. Qədim Azərbaycan etnonimləri haqqında məlumatlara bir çox mənbə, məxəz və tədqiqat əsərlərində rast gəlinir. Buna görə də onların araşdırılması zamanı daha çox qədim mənbələrə mü rasiət etməli oluruq. Çox təəssüflər olsun ki, xalqımızın qəbilə və tayfa adları bu vaxta qədər çox cüzi tədqiq edilmişdir.

Qədim Azərbaycan etnonimlərinin adlarını əks etdirən toponimlərin üç minillik tarixi vardır. Antik və orta əsr mənbələrində Qafqaz Albaniyası ərazisində sak, kaspi, al ban, silv, hun, qarqar, maskut, uti, kəngər və başqa tayfalar qeyd olunmuşdur. Strabon Albaniyada 26 tayfanın yaşadığını qeyd etmişdir.

Azərbaycan ərazisində xalq, etnik qrup, tayfa və qəbilə adlarını əks etdirən etnotoponimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək mümkündür: Alpout kəndi (Bərdə rayonu), Boyat kəndi (Ağcabədi, Neftçala, Ucar və Şamaxı rayonları), Hunan düzü (Tovuz rayonu), Satır təpə (Masallı rayonu) və s.

2. Təbiət hadisələri ilə əlaqədar (ildırım, çovğun, leysan yağışlarla və s.) yaranmış toponimlər: Selli dərə (Qobustan rayonu), Çovğun qaya (Lerik rayonu), İldırımlı yoxuş (Kəlbəcər rayonu), Yelli təpə (Ağsu rayonu), Selli dərə (Masallı rayonu) və s. Təbiət hadisələri ilə yaranmış toponimlərin əksəriyyəti orografik obyekt adlarıdır.

3. Bəzi coğrafi adların yaranmasında təyinedici cəhət və digər faktorlar əsas rol oynayır. Təyinedici əlamət kimi işlənən söz isə bu ümumiliyi konkretləşdirir, dəqiqləşdirir və fərqləndirir. Məsələn, Quzeykənd (Ağsu rayonu), Quzey yamac (Kəlbəcər rayonu), Qiblədağ (Abşeron rayonu), Güneyməhlə kəndi (Quba rayonu), Güneyqışlaq (Zəngilan rayonu) və s.

4. Bir qrup toponimlər obyektin ətraf aləmdəki hadisə və əşyalara oxşadılması yolu ilə yaranır. Belə coğrafi adlar müəyyən ərazinin, bu və ya digər obyektin zahirən əvvəlcədən insan təfəkküründə müəyyənləşən əşya və hadisəyə bən zədilməsinə görə yaranmışdır. Məsələn, Kotanqaya (Laçın rayonu), Çömçə dərəsi (Ağsu rayonu, Bico kəndi), Kotan dağ (Qazax rayonu və Naxçıvan MR, Naxçıvan rayonu), Yorğan dərəsi (Xocavənd rayonu, Muğanlı kəndi).

5. Toponimlərin bir qismi inamlar və rəvayətlər əsasında formalaşaraq meydana gəlmişdir. Bildiyimiz kimi, inamlar insan və təbiət hadisələrinin üzvi əlaqəsi əsasında meydana gəlir. Məsələn, Cinli Zeynallı kəndi (Goranboy rayonu), Cin dərəsi (Masallı rayonu), Cinlik kəndi (Ağdam rayonu), Ziyarət dağı (Xanlar rayonu), Cinli təpə (Qazax rayonu) və s.

6. Azərbaycan toponimlərindən bir qrupu, coğrafi adların formalaşması və yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən ağ, qara, qırmızı, boz, göy, sarı və başqa toponimik terminlər əsasında yaranmışdır. Bu qrupa daxil olan onomastik vahidlər toponimiyamızda üstünlük təşkil edir: Ağ bulaq kəndi (Cəlilabad, Laçın, Tovuz və s. rayonlar), Qara güney kəndi (Kəlbəcər, İmişli və Sabirabad rayonları), Qır mızıkənd

(Neftçala rayonu), Bozdağ (Lerik rayonu), Boz düz (Əskəran rayonu), Göytəpə şəhəri, Göytəpə çayı (Cəlilabad rayonu), Göyqaya (Qubadlı, Gədəbəy, Kəlbəcər və Şuşa rayonları), Bozdağ (Lerik rayonu), Sarıqaya (Lerik, Kəlbəcər, Ordubad, Astara, Laçın rayonları), Saritorpaq təpəsi (Masallı rayonu, Orkivan kəndi), Sarıqaya kəndi (Zərdab rayonu) və s.

7. Bir qrup toponim say bildirən sözlərin iştirakı sayəsində meydana gəlmişdir. Bir qayda olaraq say bildirən söz lər toponimlərin birinci hissələrini təşkil edirlər. Belə coğrafi adların tərkibində yalqız, tək, yek, qoşa, ekiz, üç, dörd, beş, yeddi, doqquz, qırx sözlərinə rast gəlinir. Azərbaycan toponimiyasında aşağıdakı say bildirən toponimlər vardır: Yal qız təpə (Ağdam rayonu, Boyəhmədli kəndi); Təkdam kəndi (Kəlbəcər və Masallı rayonları), Təktəpə dağı (Tovuz rayonu), Təkardıc təpəsi (Cəbrayıl rayonu, Şıxlar kəndi); Yek dar kəndi (Quba rayonu), Yektəpə (Lerik rayonu, Andurma kəndi); Qoşa Dizə kəndi (Naxçıvan və Ordubad rayonları), Qoşaqaya (Tovuz rayonu, Koxanəbi kəndi, Goranboy rayonu, Gürzalılar kəndi), Üçbarmaq təpə (Cəbrayıl rayonu, Tuluş kəndi); Dördçinar kəndi (Fizuli rayonu), Dördqardaş dağı (Laçın rayonu, Aybazar kəndi); Beştala kəndi (Neftçala rayonu), Beşbarmaq güneyi (Qubadlı rayonu, Əliqulu uşağı kəndi), Yeddişalban təpəsi (Laçın rayonu, Ağoğlan kəndi), Yeddibulaq dərəsi (Göyçay rayonu, Yalman kəndi). Doqquzdonlu təpə (Kəlbəcər rayonu, Pirilər kəndi), Doqquzdərə (Füzuli rayonu, Saraçlı kəndi); Qırxıncı kilometr köçəbəsi (Lerik rayonu), Qırxbulaq yaylası (Masallı rayonu), Qırxqız dağı (Əskəran rayonu, Cavadlar kəndi) və s.

8. Bir qrup obyekt adları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu və ya digər dərəcədə yaşayış məntəqəsi adlarına çevrilərək orooykonimlər əmələ gətirmişlər. Orooykonimlərin öyrənilməsi göstərir ki, oronim mənşəcə oykonimdən daha qədimdir. Deməli, müəyyən bir dağın adı ilə adlanmış kənd yarandıqda artıq həmin dağın adı çoxdan həmin kəndin ilk sakinləri arasında məlum idi. Məsələn, Qaraçuxur qəsəbəsi (Suraxanı rayonu), Qaraqaya kəndi (İsmayilli, Yardımlı və Naxçıvan rayonları), Dardərə kəndi (Daşkəsən rayonu), Qaraçala şəhər tipli qəsəbəsi (Salyan rayonu), Ağqaya kəndi (Kəlbəcər rayonu) və s.

9. Coğrafi obyektlərin bir qrupu yaşayış məntəqələrinin ərazisində yerləşdiyindən həmin kəndlərin adlarını əks etdirməsinə görə meydana gəlmişdir. Bu qəbil coğrafi adların etimologiyasını vermək üçün yaşayış məntəqə adlarının mənşəyini araşdırmaq lazım gəlir. Belə coğrafi adlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: Alvadı təpəsi (Masallı rayonu, Alvadı kəndi), Seyidlər çökəyi (Kürdəmir rayonu, Seyidlər kəndi), Cəlair dağı (Cəlilabad rayonu, Cəlair kəndi), Ordubad düzü (Ordubad şəhəri), Naxçıvan düzü (Naxçıvan şəhəri) və s.

10. Antroponimik (şəxs adlarını daşıyan) toponimlər əsas etibarilə müsbət və mənfi relyef formalarından təsərrüfat məqsədilə istifadə edilməsi, hər hansı bir ərazidə ilk dəfə məskunlaşması (əsasən şəhər və kənd adlarının yaranmasında) və s. nəticəsində meydana gəlmişdir. İri relyef formaları maldarlıqla (yaylaq və qışlaqların yerləşməsinə görə), kiçik relyef formaları isə əsas etibarilə əkinçiliklə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Bu səbəbdən də kiçik relyef formaları keçmiş də pay torpaqları olmuş və sahiblərinin adları ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Gülməmməd dərəsi (Masallı rayonu), Əhməd çalası (Qubadlı rayonu), Şirməmməd təpəsi (Lerik rayonu), Cəmil düzənliyi (Astara rayonu, Pensər kəndi), Eymuz kəndi (Ağdaş rayonu), Əmir kəndi (Gədəbəy rayonu).

Toponimik araşdırmalarda yuxarıda qeyd olunmuş bu qanunayüğunluqların nəzərə alınması tədqiqatçının doğru nəticələrə gəlməsini təmin edir, onun yanlış mülahizələr irəli sürməsinin qarşısını alır.

Bildiyimiz kimi, toponimik araşdırmalar müxtəlif mənbələrin tədqiqi ilə başlanır. Məzmununa görə çox müxtəlif səpkidə olan bu mənbələr üç qrupa bölünür:

1. Yazılı mənbələr. Şumer-Akkad, Assur və Urartu mi xi yazılarında Azərbaycan ərazisində olan bir sıra coğrafi ad və etnonimlər qeyd olunmuşdur. Həmin etnonimlərdən lullu (lullubey), kuti, turukki, subir, kassi və s. göstərmək olar. Toponimlərdən Alateye, Uışdiş, Qızılbunda, Qantau, İzurtu, Burullum, Zikirtu, Andia, Terna Azamerun, Şila və baş qalarının adı çəkilir. Qədim dövr coğrafiyaşünas, tarixçi və dilçiləri yuxarıda qeyd etdiyimiz paleotoponimlərin mənasına da maraq göstərmişlər. Eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yazılmış Urartu mixi kitabələrində Azərbaycan ərazisindəki iyirmiyyə qədər yer adı çəkilir. Q.M.Melikişviliyə görə,

həmin adlar aşağıdakılardır: Alzira, Puladı, Aqra, Ateza, Eriaxi, Ela, Ema, İrquma, Sıla, Nirua və s.

Orxon-Yenisey abidələrində və eləcə də Yunan və Roma mənbələrində bəzi toponimlərin adlarına rast gəlirik. Məşhur yunan coğrafiyaşünası Strabonun (e.ə. 64-63 cü illər, eramızın 24-23-cü illəri) "Coğrafiya" kitabında çoxlu adlara təsadüf edilir: Alazan (Kambisena), Kambiç, Kas piana, Arpaksena (Araz çayı), Kür (Kor), Qazaka, Sakasena (indiki Şəki), Mateika, Kavkasos (Qafqaz dağı), Sando lan, Vera və s. Bu toponimlərdən bəziləri yunan dilindən transkripsiya edildiyindən onların yazılışlarında bəzi dəyişikliklərə rast gəlirik. Məsələn, Araksena - Araz çayı, Kor - Kür, Kavkasos - Qafqaz, Sakasena - Şəki və s. Tarixçi Q.O.Qeybullayevə görə, Kambiç Albaniyada Qanix (Alazan və Qabırri (İori) çayları arasındakı vadinin adıdır. Məşhur Roma coğrafiyaşünası Böyük Plini (e. I əsr) qədim Azərbaycanın bir çox yer adları haqqında maraqlı məlumatlar verir. Onun əsərində Araz, Kür, Alazan hidronimlərinin adı çəkilir. Qafqaz Albaniyası dövlətinin bir neçə yer adlarından danışaraq onlar haqqında maraqlı məlumatlar verir, Alban şəhəri Kabalakanın (Qəbələn) adını çəkir.

Antik mənbələr Azərbaycan toponimiyası haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr söyləsələr də onların bir çoxu bu coğrafi adları öz sələflərinin əsərlərindən, yol qeydlərindən götürmüşlər. Ona görə də bəzən bu və ya digər toponim barəsindəki rəvayəti bizim toponimlərə aid etmişlər.

Alban tarixçisi Musa Kalankaytıklunun (VII əsr) "Alban tarixi" əsərində Dağlıq Qarabağın ərazisi "Artsax" adlanır. Digər bir fikrə görə bu oronim qədim türk dillərində "art" - bağlıq ərazi, aşırım və eramızdan əvvəl VII əsrdə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qədim türk mənşəli «sak» tayfasının adından ibarət olmaqla "Sak yüksəkliyi", "Sak aşırımı" mənasını verir. Musa Kalankaytıklunun əsərində Tilaqat təpəsi, Çaylaq düzü, Tərtər vadisi və başqa toponimlərin də adı çəkilir.

Musa Kalankaytıklunun kitabında Utik (Uti ölkəsi), Qarqar düzənliyi, Lipinlər ölkəsi (Lnink), Kambeç, Kabala vilayəti və s. toponimlər qeyd olunmuşdur.

Əbdurrəşid Bakuvinin (XV əsr) əsərində aşağıdakı toponimlərin adı çəkilir: Aran, Kür, Araz, Şamxor (Şəmkir), Cəncə, Beyləqan, Muğan, Bərdə, Şəbran, Xəz ran, Bakı, Şirvan və s.

Türk səyyahlarından Övliya Çələbi, Avropa səyyahlarından Marko Polo, Adam Olearinin əsərlərində adı çəkilən coğrafi adlar, Azərbaycanın səyyah və tarixçilərindən Hacı Zeynalabdin Şirvani, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Adıgözəlov və başqalarının yol qeydlərində və əsərlərində, habelə XVII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda və İranda olmuş çar məmurlarından İ.Brixov, A.P.Volinski, P.Q.Bukov və digərlərinin əsərlərindəki toponimlər də maraq doğurur.

Fars, ərəb, türk, həmçinin Azərbaycan dillərində XIX əsrdən başlayaraq rus dilində yazılmış rəsmi sənədlərdə (fərmanlar, vəqfnamələr, məktublar, hökmlər, vəsiyyətnamə və digər akt materiallarında), məlumat kitabları, inzibati ərazi bölgüsü əsərləri, coğrafi lüğətlərdə və iri miqyaslı planşet xəritələrində mövcud olan yer adları qiymətli mənbələrdir.

2. Epiqrafik abidələr. Toponimik mənbə kimi epiqrafik abidələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın ərazisi qədim və orta əsr daş kitabələri ilə zəngindir. Ən qədim kitabələrdən Urartu kitabələrini misal göstərmək olar. XII əsrə aid olan qədim Xotavəng məbədi müasir Kəl bəcər inzibati rayonunun ərazisində tapılmış və toponimik mənbə kimi çox qiymətlidir. Bu tarixi abidədə Katex qalası, Alahe kəndi, Handaberd qalası, Arpa kəndi, Alue şəhəri, Almaca, Navnaxbyur bulağı, Koturçay özü, Hakara (Hə kərə) qalası, Manan dərəsi və digər toponimlərin adı çəkilir. Sonrakı əsrlərdə Azərbaycanın toponimiyası əsasən daş kitabələrdə öz əksini tapmışdır. Bu kitabələri tədqiq edən mütəxəssislər Azərbaycanın orta əsrlər toponimiyasına dair öz əsaslandırılmış fikirlərini söyləmişlər.

Kitabələrdə hörmətli şəxslərin adları çəkilmiş və eyni zamanda bu adlar yaşayış məntəqəsinə də verilmişdir. Məsələn, Pir Vahid, Pirşahı, Pir Əbdülqasım və s. Həmin yaşayış məntəqələrində qorunan daş kitabələrdən aydın olur ki, adları qeyd olunan Pirşahı, Pir Vahid və Pir Əbdülqasım XVII əsrdə yaşamışlar. Təbiidir ki, bu coğrafi adların meydana gəlməsi də həmin dövrlə bağlıdır. Daş kitabələrə əsasən bir çox toponimlərin yaranması tarixini müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, İsmayılı

rayonunun Talıstan kəndində mövcud olan Cavanşir qalasının divarındakı daş kitabədən bu qalanın VII əsrdə tikilməsi aydınlaşır. Sınıqqala (Bakının İçərişəhəri) üzərindəki daş kitabəyə əsaslanaraq bu qalanın 1078-ci ildə tikilməsi tarixi, memarın adı ilə Məhəmməd məscidi adlanması müəyyənləşdirilmişdir. Naxçıvandakı Möminə xatun məqbərəsinin kufi xətlə yazılmış kitabəsində onun 1186-1187-ci illərdə bina olunması məlum olur. Bakı da mövcud olan Qız qalasının xarici divarındakı bir kitabədən məlum olur ki, qala divarları XII əsrdə tikilmişdir.

3. Xalq yaradıcılığı (folklor) nümunələri. Şifahi xalq ədəbiyyatımızda epik-lerik janrlı çoxlu qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımız vardır. Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında dastanlar geniş yayılmışdır.

Dastanların yarısından çoxu əvvəlki dövrlərdə ayrı-ayrı qəbilə və tayfalarla əlaqədar hadisələri, əhvalatları, bu və ya digər dərəcədə əks etdirən ən qədim nümunələri insanların mifiki varlıqlarla mübarizəsinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan dastanları, əsasən şifahi xalq yaradıcılığınin məhsuludur. Bu dastanlar şerlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır. Dastanlarda baş verən hadisələr, əhvalatlar nəsrə, qəhrəmanların müraciətləri, həyəcan və izzətləri isə nəzmlə başa çatır. Səməd Vurğun haqlı olaraq deyir: "El aşığı incə Azərbaycan dilində xalqımızın mərdlikləri ni tərənnüm edən ölməz dastanlar qoşurdular".

Azərbaycan ərazilərində hələ orta əsrlərdə yaranmış dastanlarda on minlərlə coğrafi adlar: dağlar, yaylalar, dərələr, düzənliklər, çaylar, göllər, meşələr, qalalar və digər obyektlərinin adı çəkilir. Bu toponimlər bir mənbə kimi çox qiymətlidir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan toponimlərinin yayılma arealı yalnız respublikamızın ərazisi ilə məhdudlaşmamışdır. Azərbaycan xalqının ən qədim dövrlərdən bir çox ölkələrlə saxladığı tarixi-iqtisadi, siyasi-mədəni əlaqələri nəticəsində Azərbaycan dilinə məxsus bir çox toponimlər həmin ölkələrin ərazisində də geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinə məxsus toponimlər daha çox Gürcüstan, Dağıstan, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), İran ərazisində geniş yayılmışdır. Buna görə də toponimikamızı öyrənərkən ancaq Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmamalı, toponimləri daha geniş arealda araşdırmaq lazımdır.

Prof. Afad Qurbanov Azərbaycan toponimlərinin yayılma arealını aşağıdakı dörd qrupda şərh etmişdir:

1) Gürcüstanda Azərbaycan toponimləri- Məlumdur ki, xalqımızın ən qədim zamanlardan gürcü xalqı ilə dostluq-qardaşlıq əlaqələri vardır. Bu əlaqələrin mövcudluğuna dair biz Strabon və Plutarxın əsərlərində bir çox məlumatlara rast gələ bilərik. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, XI-XIII əsrlərdə Gürcüstan ərazisində türkdilli tayfalar məskunlaşmış, beləliklə də, həmin ərazidə onlarla Azərbaycan toponimi yaranmışdır.

Məsələn, Başkeçid – Dmanisi rayonundakı Saatlı, Dəllər, Qarabulaq, Dəlidağ, Yırğançay və s., Bolnisi rayonundakı Muğanlı, Kolayır, Saraclı, Kəpənəkçi və s., Qarayazı – Qardabani rayonundakı Qaratəpə, Qaratəhlə, Soğanlıq, Candır və s., Borçalı – Sarva – Marneuli rayonundakı Qırxılı, Daştəpə, Güldərə, Kosalı və s. toponimlər bu ərazidə xalqımızın qədim tarixini özündə əks etdirir. Hazırda Gürcüstanda ən çox azərbaycanlı Borçalı, Qarayazı və Başkeçid ərazisində yaşayır.

Ən qədim yazılı abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında, klassiklərimizdən tutmuş müasir yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığında Gürcüstan torpağından, burada yaşayan azərbaycanlıların həyatından, məşğuliyyətindən, həmçinin bu coğrafi məkanın təbiətindən, göz oxşayan şəhər və kəndlərindən, onların adlarından geniş bəhs olunmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Gürcüstan (Abxaziya) ərazisində dilimizə məxsus bir sıra coğrafi adlar yer alır: məsələn, Ağlağan, Ağska, Başıaçıq (Gürcüstan), Tatyən qalası və s.

2) Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) toponimləri- Toponimlərə dair aparılan elmi tədqiqatlardan aydın olur ki, xalqımız tarixən indiki Ermənistan ərazisində yaşamış, buna görə də bu ərazidə dilimizə məxsus yüzlərlə coğrafi ad meydana gəlmişdir. Məsələn, Bayandur, Bayqurd, Baharlı, Qırçaq, Quşçu, Alçalı, Ağdaş, Almalıq, Saatlı, Qarakilsə, Göykilsə, Qaradağlı, Keşişdağ, Güllübulaq, Onbulaq, Təknəli, Qazançı, Şiştəpə və s. coğrafi adlar nümunə ola bilər. Araşdırmalardan aydın olur ki, Ermənistan ərazisində mövcud olan indiki Sevan gölünün keçmiş adı Göyçə gölü, onun ətrafı isə Göyçə mahalı adlandırılmışdır. Eyni zamanda bəzi rayon adlarının da əvvəlki adı Azərbaycan mənşəli olmuşdur. Məsələn,

Amasiya rayonu Ağababa mahalı, Vardanis Basarkeçər, Krasnoselsk Çəmbərək, Kirovakan Qarakilsə adlandırılmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Ermənistan ərazisindəki toponimlərin çoxu xalis Azərbaycan dili mənşəli, çox az bir qismi isə ərəb, fars mənşəlidir. Qızıldaş, İlməzli, Soyuqbulaq, Güllücə, Balıqlı, Öksüzlü, Quzükənd, Çaybasar, Şiştəpə, Tülkü təpəsi, Maral dağı, Daş dərə, Dəvə yolu, Çınqıllı dərə, Quruçay, Körpülü, Qaracalar, Seyidlalılı, Çubuxlu dağı, Dəli dağ, Alaçıq qaya, Qaracaqaya və s. Azərbaycan mənşəli coğrafi adlara misal göstərə bilərik.

3) Dağıstanda Azərbaycan toponimləri- Dağıstan ərazisində çoxlu sayda azərbaycanlıların yaşaması bu ərazinin toponimlərimizin yayılma areallarından birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanlıların Dağıstanda məskunlaşması, onların buradakı məşğuliyyətləri, etnoqrafiyası barədə Aleksandr Düma "Qafqaz səfəri" adlı əsərində geniş məlumat vermişdir. Həmçinin ən qədim yazılı abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da, "Koroğlu" dastanında Dağıstan torpağından, onun sakinlərindən ətraflı bəhs olunmuşdur.

Respublikamızın ərazisində mövcud olmuş toponimlər sonradan Dağıstanda da geniş yayılmışdır. Buna nümunə olaraq Qullar (Ağdam, Balakən, Bərdə), Çinar, Çinarlı, Çinarlar (Dəvəçi, Qax), Qala (Bakı), Tatlar (Ağdaş, Kəlbəcər), Qarabağlı (Xanlar, Xaçmaz, Tovuz), Padar (Ağsu, Oğuz) və s. toponimlərini göstərmək olar. Dağıstan ərazisində mövcud olan bəzi coğrafi adlar dilimizə məxsus sözdüzəldici şəkilçilər, toponimlər əsasında meydana gəlmişdir: qul+lar - Qullar, narın+qala - Narınqala, Məmməd+qala - Məmmədqala, Osman+yurd - Osmanyurd, aşağı+yaraq - Aşağı Yaraq, şıxı+kənd - Şıxıkənd, molla+kənd - Mollakənd, qala+cıq - Qalacıq, miskin+cə - Miskincə, qızıl+yurd - Qızılyurd, qız+lar - Qızlar, Vəli+kənd - Vəlikənd və s. Azərbaycanlıların daha çox məskən saldıkları Dərbənd ərazisində bəzi coğrafi adlar- qala, qapı, körpü adları xüsusi maraq kəsb edir. Məsələn, Narınqala, Əsbət körpüsü, Çalağan körpüsü, Qarabulaq, Başmaq təpə və s. dilimizə məxsus yer adlarıdır.

4) İranda Azərbaycan toponimləri- Bildiyimiz kimi, tarixən xalqımızın çox bir hissəsi Cənubi Azərbaycanda yaşamış, bununla da bu ərazilərdə xeyli sayda

Azərbaycan dilinə məxsus yer adlar yaranmışdır. İranda toponimlərə dair çap edilmiş əsərlərdən aydın olur ki, İranın bütün bölgələrində dilimizə məxsus yer adlarına təsadüf edilir. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində adları çəkilən Tehran, Marağa, Xoy, Qalacıq, Salmas, Savalan dağı, Səhənd dağı, Urmi gölü, Təbriz, Ərk qalası, Şamqazan, Araz, Topxana, Xan bulağı, Üçdərə, Şah gölü, Üskü, Eynal, Zeynal (dağ adları), Əhrab bağı kimi yer adları İran ərazisində dilimizə məxsus toponimlərin mövcudluğunu sübut edir.

Müasir dövrümüzdə də Cənubi Azərbaycanda dilimizə xas olan minlərlə coğrafi ada rast gəlinir: Daşkəsən, Qızılüzən, Üçtəpə, Təkbulaq, Qaraqışlaq, Corat, Ağ qala, Saqqızçı, Kültəpə, Ağdam, Göycəqaya, Ağbulaq, Qışlaq, Qarabulaq, Xalxal, Ağdam və s.

Azərbaycan toponimikasının özünəməxsus zənginliyə malikdir. Belə ki, toponimikamızda paleo, mezo və neotoponimlər, həmçinin yad dilə məxsus yer adları vardır. Müxtəlif zamanlarda yaranan bu toponimlər həm dildaxili, həm də dilxarici faktorlar nəticəsində sistem şəklində birləşmişdir.

Respublikamızın toponimlər sistemini təşkil edən müxtəlif coğrafi adları funksional-struktur əlamətlərinə, eyni zamanda işlənmə tezliyinə, yaranma qanunauyğunluğuna və s. əsasən iki qrupa bölünür:

1) makrotoponimlər sistemi; 2) mikrotoponimlər sistemi [15, s.79].

Makrotoponimlər sistemində Respublikamızın toponimlərinin əsas və geniş istifadə dairəsinə malik yer adları aiddir. Bu adlar hər kəsə məlumdur. Makrosistemə malik olan toponimlərin adlarının özəkləri artıq toponim kimi sabitləşmişdir, buna görə də onlar dəyişməzdir. Makrosistemə daxil olan toponimlərimizi isə tərkibinə görə iki növə ayırmaq olar: sadə və mürəkkəb toponimlər. Sadə qrupa ikinci tərəfi (yəni coğrafi nomeni) düşmüş olan toponimlər daxildir. Bu cür toponimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər daxildir. Mürəkkəb toponimlər qrupuna isə müxtəlif quruluşa malik (Ağarəhim oba, Paşaoba və s.) leksik vahidlər aiddir.

Ölkəmizin toponimiyasının makrosistemə geniş işlənmə dairəsinə malik dövlət əhəmiyyətli bütün yaşayış məntəqələri, coğrafi obyektləri, çayları, sahələri aid edə bilərik.

İkinci qrup olan mikrotoponimlər sisteminə isə geniş istifadə olunmayan, kiçik, dar çərçivədə işlənən, ilkin formaya malik yer adları aiddir. Bu qrupa xəritəyə düşməyən kiçik yaşayış məntəqələri daxildir. Həmçinin biz buraya küçə, prospekt, meydança, kiçik çayların, arxların, gölməçələrin, çöllərin və s. daxil edə bilərik.

Qeyd etdiyimiz qruplara aid edilən coğrafi adlar əmələgəlmə yollarına və işlənmə dairələrinə görə müxtəlif olurlar: a) oykonimlər, b) oronimlər, c) hidronimlər [15, s.81]. Bunlar da sonralar daha kiçik sistemlərə ayrılır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan toponimlər sistemi özünəməxsus qanunauyğunluğa malik müəyyən sisteməliklik təşkil edir.

Toponimlərlə bağlı ən kiçik məsələlərə belə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, kiçik bir ərazidə bir-birinə eynilə oxşayan yer adı olmamalıdır. Ona görə ki, bu toponimikada systemsizlik yarada bilər. Bəzən konkret bir ərazidə oxşar toponimlərə rast gəlmək olar. Belə toponimlər müəyyən bir tayfa və ya nəsillərin fərqli yerlərdə yaşamasından irəli gəlir. Beləliklə də, həmin tayfanın etnik adlarını daşıyan coğrafi adlar yaranır. Belə adlar əhalinin sıx yaşadığı ərazilərdə müəyyən çəşqinlik yaradır. Buna görə də belə adlara fərqləndirici əlamətlər artırılır. Digər ərazidə isə onlar olduğu kimi qalır. Respublikamızın ərazisində belə adlara təsadüf etmək olar. Nümunə kimi aşağıdakı oykonimləri göstərə bilərik: Qarabağlı, Qaraqaşlı, Qaravəlli, Qazaxlar, Kürdlər, Muğanlı, Təklə və s. Bu coğrafi adlar bir-birindən xeyli uzaq olan rayonlarda, əhalinin sıx yaşamadığı bölgələrdə mövcud olduğundan fərqləndirici əlamət artırılmamışdır. Bu adlara ilk dəfə nəzər salanda sanki onlar toponimik sistemə daxil deyil. Ancaq toponimik adlar da dil işarəsi olduğundan toponimik sistemə daxildir. Deyə bilərik ki, bu yer adları da müəyyən bir makro və mikrotoponimlər sisteminə aiddir. Araşdırmalar aydın olur ki, yuxarıdakı nümunələr Bakı, Lənkəran, Qoşqar, Muğan və s. kimi toponimlərlə müqayisədə daha kiçik areala malikdir. Buna görə onlar yerli toponimik sistemə daxildir. Onlar məsafə aralığına malik olduğundan insanlar arasında heç bir maneçilik yaratmır. Bəzən də eyni bir ərazi daxilində oxşar olan iki eyni, oxşar adlara təsadüf edilir. Bu zaman fərqləndirici əlamətdən istifadə olunur. Məsələn, Tovuz rayonu ərazisində Quşçu adlı kəndləri səhv salmamaq üçün birinə aşağı (Aşağı Quşçu), digərinə isə yuxarı (Yuxarı

Quşçu) əlamətləri, Şəmkir rayonundakı Cəyir adlı kəndləri fərqləndirmək üçün isə birinin əvvəlinə dağ (Dağ Cəyir), digərinə isə dəllər (Dəllər-Cəyir) elementləri əlavə olunmuşdur.

Respublikamızda mövcud olan toponimlərin dil mənsubiyyətinə gəldikdə isə onlar müxtəlif dillərə mənsubdurlar. Mənbələrdən məlum olur ki, ən qədim zamanlardan Respublikamızın ərazisində azərbaycanlılarla yanaşı ayrı-ayrı xalqlar da məskunlaşmış və müxtəlif dillər vasitəsilə bir-biriləri ilə ünsiyyət qurmuşlar. Elə həmin zamanlardan ulu babalarımızın dillərində yaranmış olan yer adları bizə gəlib çatmış ən qiymətli varislərdən biridir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizin ərazisində mövcud olan bir çox toponimlər - oronim, oykonim, hidronimlər müxtəlif xalqların dillərindədir. Azərbaycan multikultural bir ölkədir. Respublikamızda əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etsə də, həmçinin burada başqa xalqların - rus, tat, talış, kürd, avar, ləzgi, xınalıq, yəhudi və s. nümayəndələri də yaşayır. Ölkəmizdə məhz bu xalqların dillərində yaranmış toponimlərə də rast gəlmək mümkündür. Deməli, ölkəmizin ərazisində mövcud olan müxtəlif yer adları müxtəlif dillərə mənsubdur. Prof. A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, "...toponimlərin ge netik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyllər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəy yən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında for malaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır" [20, s.322].

1.2. Toponimlərin tədqiqat tarixi

Hər bir elm sahəsində olduğu kimi, toponimlərin də tədqiqat tarixinin araşdırılıb öyrənilməsi günümüzün aktual məsələlərindən biridir.

Hələ qədim zamanlardan Azərbaycanın coğrafi adlarının bir qisminə dair fikirlərə yunan, Roma, ərəb müəlliflərinin əsərlərində təsadüf olunurdu. Bu cür

məlumatlarda toponimlərin mənşəyinin tam izahı olmasa da, onların etimologiyasının öyrənilməsi baxımından dəyərləndirilə bilər.

Toponimika bir elm sahəsi kimi son dövrlərdə formalaşsa da, onun əsası çox qədim dövrlərə söykənir. Belə ki, biz Azərbaycanın qədim yer adları haqqında ilkin məlumata antik dövr müəlliflərinin əsərlərində rast gəlirik.

Antik dövr müəlliflərindən olan Strabon əsərlərində ilk dəfə olaraq Azərbaycan-Atropatena və Albaniya haqqında məlumat vermiş, Qafqaz, Kür, Sakasena və Kaspi paleotoponimlərinin adını çəkmiş, Kür hidroniminin əvvəllər Kor adlandığını qeyd etmişdir. Strabon əsərlərində bu yer adlarının mənşəyinə dair heç bir məlumat verməmiş, onların adlarını çəkməklə kifayətlənmişdir.

Müəllifin "Coğrafiya" adlı kitabında Kaspiana vilayətinin, Kaspi dənizinin və Qafqaz dağının adlarını çəkmişdir. Bu adların mənşəyinə, mənasına dair fikir irəli sürmüşdür.

VII əsr Alban tarixçisi Musa Kalankaytuklunun Azərbaycan toponimiyasına dair qeydləri yüksək dəyərə malikdir. O, əsərində Albaniya dövlətinin bir çox toponimlərinin adını çəkmiş, bu adlardan bir qisminin mənşəyinə dair maraqlı faktlar irəli sürmüşdür. Məsələn, Gəncə, Tərtər, Şamxor (Şəmkir), Daranaq, Çaylaq vadisi və s. toponimlərinin xalq etimologiyası əsasında təhlili xüsusi maraq kəsb edir.

Aparılan elmi tədqiqatlardan aydın olur ki, IX əsrdən başlayaraq ərəb müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycanın bir çox toponimlərinin adları çəkilmiş və onların bəzilərinin mənşəyinə də toxunulmuşdur.

IX əsr ərəb müəllifləri Əl-Məsudi Arranda Sanar və Barmak (Beşbarmaq qayası), İbn Xordadbeh isə "Şirvan qayası" və "Musa qayası" coğrafi adlarını çəkmişdir [28, s.33].

Azərbaycan coğrafi adlarının tədqiqində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən, ədəbiyyatımızın ən qədim yazılı incilərindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı bu cəhətdən yüksək dəyərə malikdir. Dastanda Ağca qala, Ağ qala, Qazılıq dağı (Qafqaz dağı), Alınca qalası (Əlincə qalası), Sallaxana qayası, Bayat, Bərdə, Qaradağ, Dərəşam, Düzmür qalası, Mərdin qalası və s. yüzlərlə toponimlərə rast gəlmək mümkündür.

Dastanda təsadüf olunan Əlincə oronimi əslində dağ adıdır. Tarixi mənbələrə əsasən məlum olur ki, Əlincə dağ adı qədim türk tayfalarından olan Əlcin tayfasının bu ərazilərdə məskunlaşması nəticəsində meydana gəlmişdir.

Toponimlərin tədqiqində mühüm əhəmiyyətə malik olan əsərlərdən biri də XII-XIII əsrlərdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı Yaqut Həməvinin yazdığı "Mudjam əl-Buldan" (Ölkələrin əlifba üzrə siyahısı) əsəridir.

Adını qeyd etdiyimiz müəlliflərlə yanaşı Zəkəriyyə əl-Qəzvini, Abd ər-Rəşid əl-Baküvinin, Bədr Şirvaninin əsərlərində də Azərbaycan paleotoponimləri haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan coğrafi adlarının öyrənilməsində XIX əsrdə yazıb-yaratmış görkəmli şair və maarifçimiz Abbasqulu Ağa Bakıxanovun böyük rolu olmuşdur. O, "Gülüstani-İrəm" əsərində tarixi mənbələrə və dil faktlarına əsaslanaraq bir sıra toponimlərin etimoloji təhlilini vermişdir.

A.Bakıxanov bu kitabında antik dövr müəlliflərindən olan Böyük Plininin, Klavdi Ptolomeyin əsərlərində adı çəkilən Alban və Aran paleotoponimlərini XIX əsrdə mövcud olan coğrafi adlarla qarşılaşdırır.

Müəllif "Gülüstani-İrəm" əsərində Babək-xürrəmilər hərəkatından danışarkən Azərbaycan paleotoponiminə toxunmuş, onun Azər-Babəkan sözü ilə əlaqədar yaranmasını qeyd edir. Ptolomeyin əsərində xatırlanan "Alban çayı"nı Bakıxanov müasir Samur çayı ilə eyniləşdirir [8, s.50]. Antik dövr müəlliflərinin əsərlərində adı çəkilən Kabalakanın indi də həmin adla (Qəbələ) adlandırıldığını qeyd edir.

Respublikamızın coğrafi adlarının araşdırılmasında XVIII-XIX əsrin məşhur səyyahı, coğrafiyaşünas və etnoqrafi Hacı Zeynalabdin Şirvaninin əsərləri diqqətəlayiqdir. H.Z.Şirvani səyahət zamanı topladığı zəngin materiallar əsasında bir çox əsər qələmə almışdır: "Bustanus səyyahə"(Səyahət bostanı), "Riyaruz səyyahə"(Səyahət baxçaları), "Kəşkül maarif"(Mərifətlərin kəşfi) və s. Müəllifin "Bustanus səyyahə" əsəri respublikamızın bir sıra coğrafi adlarının mənşəyinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu coğrafi adlardan Azərbaycan, Bakı, Şirvan, Şəki, Bərdə, Beyləqan, Gəncə, Lənkəran, Aran, Muğan və s. nümunə göstərə bilərik.

H.Z.Şirvani Azərbaycan haqqında aşağıdakı məlumatları verir: "Azərbaycan Şimal tərəfdən Muğan və Şirvan vilayətləri və Elbrus dağları ilə, Cənubdan İraqi-Əcəm və Kürdüstan, Şərqdən Gilan, Talış, Deyləm şəhərləri, Qərbdən isə Ermənistan və Gürcüstan torpağı ilə sərhədlənir... Keçmiş zamanda o yerə Azərbaycan deyirdilər. Azər sözü fars dilində - od (atəş), beykan - məkan (yer) deməkdir, yəni atəşgah, atəşgədə (odun olduğu yer). Çünki orada indiyə qədər bir neçə atəşgədə olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan adlanmışdır. Lakin sonralar ərəblər onu ərəbləşdirərək Azərbaycan demişlər" [19, s.65].

Bakı şəhəri barədə yazır: "Badkubə məşhur limandır. Şamaxının üç mənzilliyindədir... Bakıya iqliminə görə Bad kubə deyilir, ona görə ki, çox vaxt o torpaqdan külək əskik olmur. Bəzən elə külək əsir ki, oranın heyvanat və binalarına böyük zərər dəyir..."[19, s.53-54]. H.Z.Şirvani qeyd edir ki, Aran türk dilində isti yer deməkdir, çünki o, ölkə ətrafına nisbətən isti olduğundan türklər oranı Aran adlandırmışlar [19, s.63].

Azərbaycan toponimikasının coğrafi, tarixi və linqvistik mövqedən sistemli və ardıcıl tədqiqinə XX əsrin II yarısından etibarən başlanmışdır.

Respublikamızın toponimikasının inkişafı və formalaşmasında, coğrafi adların tədqiqi, təşkili və istiqamətləndirilməsində, nəinki Azərbaycanda, həmçinin dünyanın bir çox ölkələrində (Dağıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və başqa ölkələrdə) toponimist kadrların hazırlanmasında xüsusi rolu olan, dünya şöhrətli alimlərimizdən biri də akademik Budaq Budaqovdur.

Budaq Budaqov Azərbaycanın coğrafi adları ilə maraqlanmış, onların toponimik yaradıcılığında yeri və rolundan geniş bəhs etmiş, özünün məsləhət və təkliflərini irəli sürmüşdür. Akademikin bu mövzuya həsr edilmiş onlarla məqaləsi çapdan çıxmışdır. Toponimlər, onların növləri, əmələgəlmə qanunauyğunluqları, tədqiq edilməsi prinsipləri və s məqalələrinin başlıca mövzudur.

1959-cu ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan coğrafiya terminlərinin bəzi məsələlərinə dair" məqaləsində müəllif coğrafi terminlərinin mənə çalarları və onların toponim yaradıcılığındakı əhəmiyyətinin zəruriliyini qeyd etmişdir. Bu məqalə

toponimikamızın inkişafının doğru yol alması və istiqamətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Budaq Budaqovun bu sahədə fəaliyyətini daha bariz nümunəsi onun təşəbbüsü ilə ilk dəfə təşkil olunan Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsinə həsr edilmiş birinci və ikinci elmi konfranslardır. Bu konfranslar Azərbaycan toponimikasının inkişafında mühüm addım olmuşdur.

Müəllif "Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" adlı monoqrafiyasında Azərbaycan toponimlərinin növləri (oronim, hidronim, fitonim, zoonim və mikrotoponimlər) haqqında məlumat vermiş, onların paralelləri məsələsinə də toxunmuşdur. Həmin kitabda ilk dəfə olaraq Azərbaycanın yer adları ilə türk xalqlarının məskən saldıqları ərazilərin adları müqayisə olunmuşdur.

B.Budaqovun Q.Qeybullayevlə birlikdə ərsəyə gətirdikləri "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" adlı əsərində xeyli sayda toponimlər haqqında məlumat verilmişdir. Kitabda verilmiş toponimlərin bir qismi Azərbaycanın yer adları ilə mənə etibarilə oxşarlıq təşkil edir.

2002-ci ildə daha bir müştərək yazdıqları "Gürcüstan Respublikası ərazisindəki türk mənşəli coğrafi adların izahlı lüğəti" adlı kitabları işıq üzü görmüşdür. Əsərdə Gürcü və Azərbaycan xalqlarının dostluq, qardaşlıq münasibətlərindən, Gürcüstanda qədim türk xalqlarının məskunlaşma tarixindən və türk mənşəli coğrafi adların elmi izahından, mənşəyindən, eyni zamanda bəzi adların dəyişdirilməsindən geniş bəhs olunmuşdur.

Azərbaycan toponimikasının tədqiqində, onun dirçəliş və formalaşmasında müstəsna rolu olan coğrafiyaşünas alimlərimizdən biri də Rəmzi Yüzbaşovdur. R.M.Yüzbaşov ömrünün 30 ilini toponimikamızın öyrənilməsinə həsr etmiş, bu sahədə çoxlu məqalələri çapdan çıxmışdır.

R.M.Yüzbaşovun 1966-cı ildə çap olunmuş "Azərbaycan coğrafiya terminlərinin tədqiqi təcrübəsi" adlı kitabı üç böyük hissədən ibarətdir. Birinci bölmədə xalq coğrafiya terminləri, ikinci bölmədə toponimik terminlər, üçüncü də isə Azərbaycan elmi coğrafiya terminləri tədqiq olunmuşdur.

Müəllifin "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası" adlı məqaləsində apardığı dəqiq elmi araşdırmalara əsasən ermənilərə sübut etdi ki, Qarabağ toponimlərinin 82%-i Azərbaycan, 6%-i hibrid, 12%-i isə erməni dilindədir.

R.M.Yüzbaşovun K.H.Əliyev və Ş.M.Sədiyevlə birlikdə yazdıqları "Azərbaycanın coğrafi adları" kitabında Azərbaycanın qədim toponimləri, həmçinin bəzi müasir yer adlarının mənşəyindən, onların yaranma qanunauyğunluqlarından bəhs edilir. Bu əsərdə Yağartəpə, Rumbahar dağı, Dərələyəz sıra dağları, Baba Zənan dağının və başqa yer adları haqqında ətraflı məlumat verilir.

R.M.Yüzbaşov toponimlərin ana və rus dillərində düzgün yazılış qaydaları məsələsinə də toxunmuşdur. Bu istiqamətdə müxtəlif jurnal və mətbuat səhifələrində öz təkliflərini irəli sürmüş, lakin çox əfsuslar olsun ki, bu məsələ hələ də öz həllini tapa bilməmişdir.

Toponimikamızın öyrənilməsində çox mühüm xidmətləri olmuş alimlərimizdən biri də Nəbi Nəbiyevdir. Müəllifin "Coğrafi adların mənşəyi" adlı kitabında bəzi Azərbaycan coğrafi adlarının- Abşeron, Bakı, Bankə, Qazax, Zərdab, Zəngilan, Lənkəran, Muğan, Xəzər və s. mənşəyi izah olunur.

Nəbi Nəbiyevin "Coğrafi adlar" adlı kitabı isə keçmiş SSRİ-nin və dünyanın bir çox toponimlərinin əlifba sırası ilə tərtib olunmuş lüğətdir. Kitabda hər bir coğrafi adlar haqda qısa məlumat və mənşəyi barəsində bir çox mülahizələr verilmişdir.

Nəbi Nəbiyev nəinki toponimist kadrların hazırlanmasında, eyni zamanda bir çox toponimik konfransların və tədbirlərin təşkilində fəaliyyəti danılmazdır.

Azərbaycan dilçiliyində toponimikanın inkişafında mühüm rol oynamış tədqiqatçılarımızdan biri də Ə.M.Dəmirçizadədir. Ə.M.Dəmirçizadənin 1968-ci ildə nəşr olunmuş "50 söz" kitabında Respublikamızın bir neçə paleotoponimlərinin (Azərbaycan, Aran, Xəzər, Qafqaz, Alban və s.) mənşəyi haqda ətraflı məlumat verilmişdir. Eyni zamanda bir neçə yaşayış məntəqəsi adlarını, paleohidronimləri və oronimləri tarixi-filoloji səpkidə araşdırmışdır.

Azərbaycan toponimikamızın araşdırılmasında xüsusi rol oynayan tədqiqatçılarımızdan biri də Q.Ə.Qeybullayev olmuşdur. Tədqiqatçının toponimik araşdırmaları çox genişdir. Belə ki, onun bu mövzuya həsr edilmiş 40-dan artıq

məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif Azərbaycan yaşayış məntəqəsi adlarının təbəqələr üzrə (qədim dövrdən tutmuş müasir dövrümüzə qədər) etimoloji tədqiqini verir: qədim türk (Azərbaycan), Qafqaz, İran, ərəb və s.

Q.Ə.Qeybullayev "Azərbaycan toponimiyasında ərəb təbəqəsi haqqında" məqaləsində "ərəb" etnonimi ilə əmələ gəlmiş coğrafi adları ərəb təbəqəsinə aid etmişdir. Lakin, fikrimizcə, bu toponimləri ərəb təbəqəsinə daxil etmək düzgün deyildir. Ona görə ki, o dövrlərdə ölkəmizə köç etmiş ərəblərin məskən saldıqları torpaqlar soydaşlarımız tərəfindən ərəblər, ərəb ocağı, ərəb sarvanı və başqa cür adlandırılırdı. Bu fakta əsaslanaraq demək olar ki, bu toponimlərin ərəbdilli toponimlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Həmin toponimlərin qeydə alınması VIII əsrdə azərbaycanlıların və Azərbaycan dilinin varlığını təsdiq edən əsas faktordur.

Q.Ə.Qeybullayevin oykonimlərin tədqiqi sahəsində xidməti böyük dəyərə malikdir. Müəllif Qutqaşen (Oğuz), Qəbələ, Tovuz, Kəlbəcər, Zaqatala, Sumqayıt, Corat, Oriyat, Qarğalıq, Danaçı, Ulaşlı, Duvannı, Qalaqayın və başqa oykonimlərin yaranma tarixindən, onları əks etdirən yazılı mənbələrdən ətraflı bəhs etmişdir.

Azərbaycan onomastikasının araşdırılmasında mühüm rolunu oynayan alimlərimizdən biri də A.M.Qurbanovdur. A. Qurbanov Azərbaycanın onomastikasının qlobal problemləri ilə məşğul olmuş, bu sahədə şəxsi təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə bir neçə onomastik konfrans və tədbirlər keçirilmişdir. Müəllifin toponimikaya həsr edilmiş bir çox əsərləri çapdan çıxmışdır.

Afad Qurbanovun "Azərbaycan onomalogiyasının əsasları" kitabı onomalogiyanın ümumi nəzəri məsələlərindən və onun müxtəlif bölmələrindən bəhs edən ən qiymətli tədqiqat işlərindən biridir. Müəllif adını qeyd etdiyimiz kitabında Azərbaycan toponimiyasının tədqiqat tarixi, toponimlərin növləri, yaranma qanunauyğunluqları, yayılma arealları və s. haqqında geniş məlumat vermişdir. Əsərdə müəllif Azərbaycan toponimlərinin yayılma areallarından danışarkən yalnız Azərbaycan Respublikası ərazisi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda bu toponimlərin Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan, İranda da daha geniş yayıldığını qeyd etmişdir. Məhz biz də tədqiqat işimizdə prof. Afad Qurbanovun yüksək dəyərə malik olan

"Azərbaycan onomalogiyasının əsasları" əsərindən böyük məmnuniyyətlə istifadə etmişik.

Afad Qurbanov Azərbaycan dilinə aid bir neçə toponimlərin etimoloji təhlilini vermişdir. Belə toponimlərə Muğan düzü, Beyləqan şəhəri, Düyerli kəndi, Şamaxı şəhəri, Biçənək aşırımı, Güzdək qəsəbəsi, Salyan şəhəri və başqalarının adını qeyd edə bilərik.

Afad Qurbanovun rəhbərliyi ilə 1980-ci ildən ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində "Onomastik elmi laboratoriya" fəaliyyət göstərmiş, burada Azərbaycan toponimiyasına dair namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuş və monoqrafiyalar nəşr edilmişdir.

Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsində böyük əməyi olmuş A.A.Axundovun bu sahədə rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. A. Axundov respublikamızın bir neçə paleotoponimlərini araşdırmış, onların etimologiyasına dair məqalə və kitablarını çap etdirmişdir. Onun " "Kür" sözünün etimologiyası haqqında", "Araz və Ar-raz", "Naşava, yoxsa Naxçıvan" adlı elmi tədqiqat işləri bu qəbildəndir.

A.Axundovun çap olunmuş elmi tədqiqat işləri Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi və tərəqqisi yolunda yüksək qiymətləndirilə bilər. Müəllifin "Torpağın köksündə tatixin izləri" adlı kitabı toponimikamızın öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kitabda qədim və orta əsrlər Azərbaycan toponimlərindən, SSRİ dövründə yaranmış ayrı-ayrı coğrafi adların etimologiyasından, müxtəlif toponimik areallardan ətraflı bəhs olunmuşdur.

Dil mənsubiyyətinə görə toponimlərin tədqiq olunması toponimikanın qarşısında duran aktual elmi problemlərdədir. Məhz bu cəhətdən Lalə Quliyevanın rolu əvəzsizdir. L.Quliyeva Respublikamızda mövcud olan bir sıra rusdilli toponimləri araşdırmışdır. Müəllifin özünün tədqiqat üsulları cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olan bir sıra əsərləri, məqalə və monoqrafiyaları işıq üzü görmüşdür. L.Quliyeva elmi əsərlərində ölkəmizin müxtəlif bölgələrində mövcud olan bəzi yer adlarının linqvistik təhlilini, yaranma və formalaşması qanunauyğunluqlarını araşdırmış və bu məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Müəllifin "Azərbaycanda rus toponimiyası" adlı kitabında onlarla rus mənşəli şəhər, kənd, dağ, dərə, düzənlik, çay, bulaq və s. haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Qeyd etdiyimiz kitabda müəllif bəzən coğrafi adların mənşəyini də aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Bu cür toponimlərə Novoastraxanka, Boqoslovka, Malaya qora, Bolşaya ravnina və s. nümunə göstərə bilərik.

Respublikamızın coğrafi adlarının tədqiqində S.M.Mollazadənin mühüm rolu olmuşdur. Səyyarə Mollazadə Azərbaycan toponimiyası üzrə ilk qadın elmləri doktoru olmuşdur. Müəllif "Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi" adlı ilk toponimik əsərində coğrafi adlar əsasında Azərbaycan dilinin tətixini müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş, onların yaranması qanunauyğunluqlarından geniş bəhs etmişdir.

S.M.Mollazadə "Azərbaycan dilinin yazılı abidələri və Azərbaycan toponimiyası" məqaləsində dilimizin yazılı abidələri ilə Azərbaycan toponimlərini müqayisəli tədqiq etmişdir.

S.M.Mollazadə əsərlərində toponimlərin dilçilik baxımından təhlilinə, struktur tiplərinə, şəkilçilərin toponim yaradıcılığındakı roluna və dil mənsubiyyətinə diqqət yetirmiş, İlisu, Qız qayası, Qurdulçay, Cağanqaya, Türyançay, Qaşqaçay, Kiş və digər yer adlarının mənşəyinə dair fikir və mülahizələrini qeyd etmişdir.

Müəllif "Azərbaycan toponimləri" kitabında Azərbaycan toponimiyasının qədim və orta əsr mənbələri və coğrafi adların tədqiqi tarixi haqda geniş məlumat vermişdir.

Azərbaycan toponimikasının tədqiqində T.M.Əhmədovun mühüm xidmətləri olmuşdur. T.M.Əhmədovun "Azərbaycan ərazisində tat mənşəli və tat tərkibli bəzi mikrotoponimlər haqqında" məqaləsi respublikamızın şimal zonasının mikrotoponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə bir çox oronimdən-Kələsəng-Böyük daş, Sərsəng-Başdaş, Kələhəngər-Böyük mağara, Kələdərə-Böyük dərə və s. ətraflı bəhs olunmuşdur. Müəllifin "El-obamızın adları", "Azərbaycan paleotoponimləri" və "Azərbaycan toponimlər sistemi" əsərləri toponimlərin tədqiqində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan paleotoponimiyası türk mənşəli leksik-semantik elementlərlə zəngin olmuşdur. Bu cür leksik elementlərin tərkibindəki arxaik mənə çalarlarını isə qədim türk abidələri və qohum türk dilləri əsasında aydınlaşdırmaq

lazımdır. T.M.Əhmədovun "Azərbaycan paleotoponimiyasında qədim leksik-semantik elementlər" məqaləsində ağ, qara, sarı sözlərinin mənə çalarlığından danışılır. Məqalədə həmçinin bu sözlərlə meydana gəlmiş coğrafi adlardan- Ağsal dağı (Şərur rayonu), Qarasu kəndi (Sabirabad rayonu), Sarıqaya dərəsindən (Qəbələ rayonu) və s. ətraflı bəhs olunur.

T.M.Əhmədovun "Azərbaycan toponimikasının əsasları" kitabı toponimikamızın tədqiqində ən qiymətli əsərlərdən biridir. Kitabda Azərbaycan toponimikasının elmi-nəzəri əsasları, coğrafi adların yaranması, təkamül yolları, müxtəlif toponim nümunələrində qorunan qədim dil faktları araşdırılmışdır.

V.Əliyev coğrafi adlarımızın tədqiqinə həsr olunmuş bir çox məqalə və kitabların müəllifidir. V.Əliyev "Azərbaycanda monqol köklü toponimlər" məqaləsində monqol mənşəli toponimlərin yaranmasını üç qrupa bölür:

1) monqol etnonimlərinin əsasında meydana gəlmiş yer adları: Cığatay dağı, Sumqayıt şəhəri və s.;

2) monqol mənşəli coğrafi terminlərin iştirakı əsasında yaranmış yer adları: Qobu kəndi, Nohurdağ və s.; 3) monqol dilinə aid sözlərdən yaranmış toponimlər: İncə çayı, Biləcəri qəsəbəsi və s.

V.Əliyev "Zəngi dərəsinin bir neçə toponimi haqqında" məqaləsində Zəngəzur, Goruş, Murğuz, Xələc toponimlərinin mənşəyinə dair geniş məlumat vermişdir.

Müəllifin üç fəsildən ibarət "Azərbaycan toponimiyası" tədris vəsaitində Qərbi və Cənubi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli coğrafi adları geniş aspektdən tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan toponimikasının araşdırılmasında Q.İ.Məşədiyevin xüsusi rolu olmuşdur. Müəllifin bu sahədə ilk əsəri olan "Goran, Goranboy, Gorus" adlı məqaləsində Goranboy toponimini tədqiq etmiş, onun etimoloji izahını vermişdir.

Q.İ.Məşədiyevin "Qafqaz arealındakı oronimlər haqqında bəzi qeydlər" məqaləsində Tufandağ, Şahdağ, Babadağ, Əlidağ, Keçəltəpə, Keçəldağ, Yastıdağ, Qaradağ, Keçili qayası, Qabağtəpə və s. kimi oronimlər haqqında elmi fikir və mülahizələrini irəli sürmüşdür.

Q.İ.Məşədiyevin P.P.Zülfüqarovla birlikdə qələmə aldığı "Ümumtürk arealında toponimik terminlər" məqaləsində tayfa, çay, şen, domba və başqa coğrafi terminlərin türkdilli xalqlarda mənə çalarlığından bəhs olunmuşdur.

Azərbaycan toponimikasının inkişafında N.G.Məmmədovun mühüm xidmətləri olmuşdur. N.G.Məmmədov ömrünün 40 ilə yaxınını respublikamızın coğrafi adlarının öyrənilməsinə həsr etmiş, bu sahədə onlarla əsər qələmə almışdır. Müəllif əsərlərində coğrafi adların etimologiyasından, düzgün yazılış qaydalarından, toponimlərin növlərindən, yaranma qanunauyğunluqlarından, dəyişdirilmə səbəblərindən, xəritələrin tərtibindəki rolundan və s. geniş bəhs etmişdir.

N.G.Məmmədov doktorluq dissertasiyasına dair çap etdirdiyi üç monoqrafiyasını da toponimlərin tədqiqinə həsr etmişdir. Müəllif "Azərbaycanın yer adları" adlı ilk kitabında oronimlər haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Kitabda ilk dəfə olaraq bir çox oronimlərin- Abdal dağı (Laçın), Avaz dağı (Tovuz), Bazar düzü (Baş Qafqaz silsiləsi), Bayan dağ (Şəmkir), Bərgüşad sıra dağları (Qubadlı, Zəngilan), Qırçaq düzü (Qax), Təklə dərəsi (Masallı), Çıraqqaya dağı (Dəvəçi) və başqalarının etimoloji təhlili verilir.

Kitabda müəllif oronimləri dil mənsubiyyətinə əsasən qruplaşdırmış və anadilli coğrafi adlarımızın eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə mövcudluğunu elmi əsaslarla sübut etmişdir.

N.G.Məmmədovun "Azərbaycan Respublikasının oronimləri" adlı ikinci monoqrafiyasında da oronimlərdən, onların mənbələrindən, yaranma qanunauyğunluqlarından, nominativ təsnifatından, paralellərindən geniş bəhs olunur. Kitabda həmçinin bir sıra oronimlərin etimoloji izahı da verilir: Alatlı düzü, Alpout dərəsi, Baqqallı dağı, Bazaryurd düzü, Qırqlar dağı, Əlincə dağı, Muğan düzü, Xələc dağı, Şahdağ və s.

Müəllifin "Azərbaycan toponimləri" adlı üçüncü kitabı isə respublikamızın bir sıra kənd, şəhər, qəsəbə, çay, dağ, düzənlik və s. coğrafi adlarının etimologiyasından bəhs olunur.

XX əsrin 50-ci illərindən etibarən bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan ərazisindəki bir sıra qədim toponimlərin mənşəyi ilə bağlı geniş elmi araşdırmalar aparmışlar.

S.B.Aşurbəyli də məhz belə tədqiqatçılardan biridir. Müəllif bir sıra paleotoponimlərin mənşəyini elmi faktlara əsaslanaraq aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

S.B.Aşurbəyli Bakı toponiminin etimologiyasını tarixi faktlara söykənərək tədqiq etməyə çalışmışdır. Müəllif "Bakı toponimi" adlı məqaləsində bu paleoykonimin tarixi və mənşəyini elmi əsaslarla izahını verməyə müvəffəq olmuşdur.

S. Aşurbəyli eyni zamanda ayrı-ayrı toponimləri də tədqiqata cəlb etmişdir. O, Abşeron və Şirvanın bəzi qədim yer adlarını (məsələn, Maştağa, Biçənək, Kabalaka, Muğan, Xaçmaz və s.) mənşəyi ilə bağlı elmi izahlar vermişdir.

Müəllif Bakı toponimi ilə bağlı araşdırmalarından belə nəticəyə gəlmişdi ki, bu oykonim "baq", "baqi" etnonimi ilə bağlı olaraq belə adlandırılmışdır. "Baqi" adının keçmiş zamanlarda bu ərazidə məskunlaşmış qəbilə və ya tayfanın adı olduğunu qeyd edir.

Toponimlərin araşdırılıb öyrənilməsində böyük rolu olan tədqiqatçılarımızdan biri də Ə.Ə.Hüseynzadədir. Müəllif əsasən orta dövrdə meydana gələn toponimləri tədqiqat obyektinə seçmişdi. Ə.Ə.Hüseynzadənin mənşəyini araşdırdığı qədim toponimlər əsasən, etnonimlər əsasında əmələ gəlmişdir. Buna görə də müəllif etnonimlərin yaranmasını, etimologiyasını elmi əsaslarla izah etməyə çalışmışdır. Müəllifin etnotoponimlərə və onların mənşəyinə həsr etdiyi bir çox məqalələri nəşr edilmişdir. Məqalələrində əsasən, Bakı, Quba, Bayat, Sumqayıt, Biçənək, Biləcər, Saray, Abşeron, Sabunçu, Şəki və s. coğrafi adlarını tədqiq etmişdir. Bu toponimlərin yaranması, mənşəyi və arealı izah etmişdir.

Y.B.Yusifovun Azərbaycan toponimikasının tədqiqində mühüm rolu vardır. Müəllif əsasən, qədim Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Məsələn, Alban, Arran, Quba, Xaçmaz və s. kimi paleotoponimləri tədqiqata cəlb edərək onların mənşəyini, etimologiyasını araşdırmağa çalışmışdır. Müəllifin toponimiyaya dair bir çox məqalələri çap olunmuşdur. Məqalələrindən birində Alban və erkən türk etnonimlərindən bəhs etmişdir. Müəllif məqaləsində Alban coğrafiyasının "hal" etnonimindən yarandığını yazır.

Y.B.Yusifovun "Quba və Xaçmaz", "Yer adları necə əmələ gəlmişdir", "Toponimiya tarixi mənbə kimi" və s. kimi toponimiyamızın tədqiqinə həsr etdiyi bir çox məqalələri işıq üzü görmüşdür.

Respublikamızın Şəki-Zaqatala zonasının coğrafi adlarının araşdırılmasında E.B.Nuriyevin mühüm rolu olmuşdur. O, bu sahədə bir çox məqalələr çap etdirmişdir. Müəllifin məqalələrində respublikamızın şimal-şərq zonasının toponimiyası haqqında geniş məlumat verilir. Həmçinin həmin zonanın bir sıra yaşayış məntəqəsi adlarının mənşəyindən də danışılmışdır.

E.B.Nuriyev "Oğuz və Qəbələ adlarının mənşəyinə dair" məqaləsində Oğuz və Qəbələ, 1989-cu ildə çap olunmuş "Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası" adlı əsərində isə həmin zonanın oykonimlərinin etimologiyasına dair məlumat vermişdir.

Azərbaycan toponimikasının tədqiqində xüsusi rolu olan tədqiqatçılarımızdan biri də Ə.İ.Əliyevdir. Müəllifin "Azərbaycanın qərb rayonlarının toponimiyası" adlanan dissertasiyasında Şəmkir, Tovuz, Qazax və s. qərb rayonlarının toponimlərini linqvistik baxımdan tədqiq etmişdir. Ə.İ.Əliyev araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu bölgənin coğrafi adları əsasən, türk mənşəlidir. Türk mənşəli yür adları isə etnonimlər əsasında meydana gəlmişdir.

Müəllif qısa ömür yaşasa da, toponimikamızın inkişafında iz qoymuş, bu sahədə çoxlu məqalələr yazmış və çap etdirmişdir. "Qazax rayonu ərazisində bəzi etnonimlər", "Uzaq keçmişimizin şahidləri", "Qurdulu, Emir və Xunus toponimləri" və s. məqalələrində Qurdulu, Quşçu, Düyərli, Azıx, Alpout, Cəyir, Emir, Xunus, Dəlilər və başqa bu kimi qədim coğrafi adları mənşəyinə və yaranmasına görə tədqiq etmişdir.

Ş.M.Sədiyevin də toponimikamızla bağlı bir sıra məqalələri çap olunmuşdur. Müəllifin "Dil haqqında hekayələr" adlanan kitabında bəzi toponimlərin mənşəyi barəsində məlumat verməyə çalışmışdır. Bu əsərdə müəllif Qarabağ toponiminin də etimologiyasını verərək yazır ki, Qarabağ qara və baş sözlərinin birləşməsindən meydana gəlmişdir.

Müəllifin "Azərbaycan ərazisində oykonimlərarası əlaqələr" adlı məqaləsi 1973-cü ildə nəşr olunmuşdur. Məqalədə müəllif toponimlərin əmələgəlmə qanunauyğunluqlarından bəhs edir. Belə nəticəyə gəlir ki, baş vermiş tarixi hadisələrdən əhali tez-tez yer dəyişdirmiş, buna görə də təkrarlanan yeni coğrafi adlar meydana gəlmişdir.

Toponimikamızın tədqiqində E.Mehrəliyevin də mühüm rolu olmuşdur. Müəllif toponimikamızın bir sıra problemlərinə dair məqalələr çap etdirmişdir. Belə ki, E. Mehrəliyev 1958-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan SSR-də coğrafi adları öyrənməyin bəzi məsələləri haqqında" adlı məqaləsi bu qəbildəndir. Müəllif "ağ" və "qara" leksemlərinin yer adlarındakı rolundan, onların yaratdığı müxtəlif mənə çalarlığından hərtərəfli məlumat vermişdir. Həmçinin müəllif bir sıra coğrafi terminlər vasitəsilə yaranmış toponimlər haqqında öz şəxsi fikirlərini irəli sürmüşdür.

M.Ə.Abbasova coğrafiyaşünas olsa da, toponimikamızın tədqiq edilməsində böyük rolu olmuşdur. Onun bu mövzuya həsr etdiyi bir çox məqalə və tezisləri çap olunmuşdur.

Müəllif "Azərbaycan SSR Kiçik Qafqazın bəzi dağ adları haqqında" məqaləsində Murovdağ və Şahdağ oronimlərinin etimologiyasının izahını vermişdir.

M.Abbasova Abşeron ərazisinin coğrafi adlarını araşdırmış, mövcud olan makro, mikro və mezo yer adlarını toplayaraq onların mənşəyini izah etməyə çalışmışdır. Eyni zamanda bu toponimlərin dil mənsubiyyətini və yayılma arealını müəyyənləşdirmişdir.

N.Ə.Əsgərovun Azərbaycan hidronimiyasının tədqiqində mühüm rolu olmuşdur. Bu sahədə bir çox məqalə və monoqrafiyalar çap etdirmiş müəllif hidronimlərin həm izahlı, həm də etimoloji lüğətini tərtib etmişdir.

N.Ə.Əsgərov gərgin elmi araşdırmalardan sonra Xəzər, Kaspi, Kür, Araz, Tərtərçay, Qarqarçay və başqa hidronimlərin etimologiyasını verməyə müvəffəq olmuşdur.

Adlarını çəkdiyimiz tədqiqatçılardan başqa öz elmi tədqiqat işləri ilə respublikamızın toponimiyasının öyrənilməsində M.İ.Adilovun, T.İ.Hacıyevin, M.Ə.Məmmədovun, Ə.Ə.Hüseynzadənin, E.İ.Əzizovun, H.Ə.Həsənovun, N.M.Vəlixanlının, N.C.Bəndəliyevin, T.S.Səlimovun və başqalarının xüsusi rolu olmuşdur.

II FƏSİL

QARABAĞ TOPONİMLƏRİNİN TARİXİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

2.1. Y.V.Çəmənəminlinin "İki od arasında" əsərində Qarabağ toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində olan toponimləri toplamaq üçün xüsusi əhəmiyyəti olan mənbələrdən biri də bu dildə yazılmış keçmiş və müasir dövrlərə aid müxtəlif yazılı abidələrdir. Aydın ki, Azərbaycan dili türk dilləri içərisində çoxəsrli yazı ənənəsi olan qədim bir dildir və bu dildə saysız-hesabsız yazılı mənbələr (bədi əsərlər – istər nəsr, istərsə də nəzm əsərləri) vardır. Bu mənbələr üslub və janrına, habelə məzmun rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənsə də, Azərbaycana aid bir sıra yer-yurd adlarını yazılı şəkildə qoruyub saxlayır. Belə abidələrdə öz əksini tapmış Azərbaycanın yer adlarını aşkara çıxarıb tapmaq, onların tam siyahısını tərtib etmək və müqayisəli tarixi metod əsasında lingvistik planda tədqiq etmək Azərbaycan toponimiyasının mühüm vəzifələrindən biridir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, belə bir ciddi məsələ bu vaxta qədər nə dilçilər, nə tarixçilər, nə də coğrafiyaşünaslar tərəfindən tədqiq edilmiş, onların diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Maraqlıdır ki, qədim yunan, Suriya, erməni, ərəb, fars, rus və s. dillərdə yazılmış mənbələrdə təsadüf olunan Azərbaycana aid toponim və etnonimlərə alimlərimiz böyük maraq göstərdikləri halda, Azərbaycan dilində yazılmış mənbələr bu baxımdan demək olar ki, öyrənilməmişdir. Halbuki keçmiş - XIII-XIX əsrlərə aid və müasir - XX əsrə aid Azərbaycan yazılı abidələrinin mühüm hissəsinin çap olunduğu nəzərə alınarsa, onomastikanın müvafiq bölmələrini araşdıran tədqiqatçıların ixtiyarında geniş imkanlar olması aydınlaşır. Əsaslı faktır ki, indiyə qədər respublikamızda "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsi, habelə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli, Qövsü Təbrizi, Vaqif və Vidadi kimi şairlərin, M.F.Axundov, N.Vəzirov, H.Cavid, C.Cabbarlı, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadı, Y.V.Çəmənəminli, Anar, Elçin, İ.Əfəndiyev və başqa sənətkarların əsərləri dəfələrlə çap olunmuşdur.

Keçmişin şahidləri olan toponimlər uzaq dövrlərin əks-sədası kimi ən qiymətli tarixi abidələr içərisində şərəfli yer tutmaqla yanaşı, etnogenez məsələlərinin araşdırılmasında çox qiymətli mənbə, tarix elmi üçün arxeoloji material timsalı, dəyərli maddi mədəniyyət qalığıdır.

Azərbaycan bu cür toponimlərlə zəngindir və bu adlar Azərbaycan dilinin onomastik sistemində xüsusi lay təşkil edir. Toponimlər rəngarəng struktura, leksik-semantik və əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə görə də çoxcəhətlidir. Bu xüsusi adlar dilimizin elə leksik vahidləridir ki, onların yaranmasında onomastik sistemə daxil olan antroponimlər, etnonimlər, hidronimlər və digər neytral söz qatları iştirak edir.

Türkoloji dilçiliyin görkəmli nümayəndələri V.V.Radlov, V.V.Bartold, V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç və b.-nin türkdilli xalqların toponim, antroponim və etnonimləri, habelə hidronimlərinin tarixi aspektdə araşdırılmasında və etimoloji təhlilində dəyərli xidmətləri olmuşdur. Bu tədqiqatçılar türk xalqlarının dilinə, etnoqrafiyasına, folkloruna dair çox qiymətli və orijinal mülahizələr söyləmişlər.

Azərbaycan toponimikası bir elm sahəsi kimi 1920-ci ildən sonra formalaşmışdır. Azərbaycanda onomastik tədqiqatların aparılması işində 1921-ci ildə iqtisadçı alim Məmməd Həsən Vəliyevin (Baharlı) nəşr etdirdiyi "Azərbaycan" (coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahi zat) adlı kitabı ilk addım oldu. Bu əsər tarix və etnoqrafiya baxımından onomastik paralellərin aşkar edilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

1960-ci ildə Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti yanında Toponimika bölməsi, 1967-ci ildə isə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyəti nəzdində Toponimika Komissiyası yaradıldı. 1974-cü ildə Azərbaycan EA Coğrafiya İnstitutunda Coğrafi adlar (Toponimika) şöbəsi təşkil olunur ki, burada da toponimiya məsələlərinə dair elmi-tədqiqat işləri davam etdirilməkdədir.

Azərbaycanşünaslıqda onomastik vahidlərin araşdırılması işində toponimlərin tədqiqi xüsusi mövqeyə malikdir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk elmi konfrans da 1973-cü ildə Bakı şəhərində keçirilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onomastik vahidlərin öyrənilməsində mənəvi sərvətimizin, xüsusən də bədii ədəbiyyatın xidmətləri əvəzsizdir. Təsadüfi deyildir ki, T.M.Əhmədov bədii əsərlərdəki toponimlərlə bağlı yazır: "...yaddan çıxarılmamalıdır ki, Azərbaycan toponimlərinin toplanması və araşdırılmasında folklor nümunələrindən (dastanlardan, nağıllardan, bayatılardan və s.-dən) və yazılı ədəbiyyat incilərindən (N, Gəncəvinin, ə.Xaqaninin, İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, Q.B.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, M.F.Axundovun, Ə.B.Haqverdiyevin, H.B.Zərdabi və onun "Əkinçi" qəzetinin, C.Məmmədquluzadənin, Y.V.Çəmənzəminlinin və s. görkəmli şair və yazıçıların əsərlərində) geniş istifadə olunmalıdır" [15, s.23].

Belə mənbələr Azərbaycan toponimikasının elmi-nəzəri cəhətdən daha da inkişaf etdirilməsi üçün, əsasən də tarixi toponimika məsələlərinin işıqlandırılması üçün bir sıra qiymətli faktlar verə bilər. Əlbəttə, dilimizin yazılı abidələrindəki toponimləri öyrənmək yalnız onların sadəcə siyahısını vermək demək deyil. Burada əsas vəzifələrdən biri həmin toponimlərin müasir dövrdə mövcud olub-olmamasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, bədii əsərlərdə sözlər üslubi rənglərə qarşı həmişə həssas mövqə tutmuşdur. Odur ki, bədii əsərlərdəki toponimik vahidlər müxtəlif, rəngarəng mənəvi yükü daşıyır. Bu da poetik obrazlılığı qüvvətləndirir. Təbii ki, bədii ədəbiyyatda janrların çoxluğu onlarda leksik vahidlərin çoxcəhətli və əhatəli olmasına təsir edir. Bu cür leksik vahidlər sistemində toponimlərin xüsusi yeri, mövqeyi vardır. Əlbəttə, şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində işlənən onomastik vahidlərin araşdırılması xalqımızın tarixi, etnik və estetik görüşləri, etnoqrafiya və psixologiyasını öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Toponimlər bədii ədəbiyyatda üslubi çalar qazanır, üslubiləşir, üslubi rəngə boyanır. Bədii mühitdən kənar üslubi toponimika yoxdur və ola da bilməz. Bədii ədəbiyyatda, onun kontekstindən kənar toponimika üslubi toponimika deyil, coğrafi obyekt adlarından bəhs edən elm sahəsinin adıdır. Bədii ədəbiyyatda toponimik vahidlər əlavə estetik vəzifə və "üslubi yük" daşıyır, həmçinin digər bədii məqsədlərə xidmət göstərir. Bədii dilimizə nüfuz edən toponimik vahidlər təkcə əsərin lüğətini

zənginləşdirmir, həm də üslubi yük daşımağa xidmət edir. Yəni üslubi yükün ağırlığı toponimik vahidlərin də üzərinə düşür. Toponimik vahidlər üslubi baxımdan "yüklənir".

Üslubi toponimika üslubi onomastikanın tərkib hissələrindən biridir. Üslubi onomastika bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlərin bədii üslubi imkanlarını tədqiq edir. Üslubi poetik toponimika bədii ədəbiyyatda yer-yurd adlarının işlənmə məqamlarını, rolunu, müəyyən fikrə xidmət etməyini, satirik və ya yumoristik çalarlarını öyrənən tədqiqat sahəsidir. Üslubi cəhətdən sözlər iki aspektdə öyrənilədiyi kimi, toponimlər də bədii ədəbiyyatda iki istiqamətdə tədqiq olunur: funksional-ekspressiv və funksional-üslubi. Burada əsasən, bədii əsərlərdəki hadisələrin təsvir olunduğu yerlərə verilən adlar, onların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsinin artmasında toponimlərin rolu, belə yer adlarının komik təbiəti, estetik xüsusiyyətləri, obrazlılıq və ekspressiv cəhətləri tədqiq olunur.

Üslubi toponimlər xüsusi adların hər növü kimi obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik keyfiyyətlərinə malik olduğundan bədii əsərdə fikrin parlaq ifadəsini, forma gözəlliyini şərtləndirən mühüm dil hədləri kimi çıxış edir, dövrün mühüm problemlərini yüksək poetik dildə əks etdirmək işində sənətkara geniş imkanlar verir. Üslubi material kimi toponimlər düzgün seçildikdə sənət əsərinin ümumi dil-nitq fonu dilin ifadəlilik vasitələri ilə rənglənmiş olur, yerində, məqamında işlənen toponimik vahidlər dilin bədiilik keyfiyyətini qat-qat artırır, ona güclü təsir edir.

Bədii ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarında toponimlərdən müxtəlif şəkildə istifadə olunur. Məsələn, lirik əsərlərdə toponimlər azlıq təşkil edir, bəzən isə yox dərəcəsində olur. Epik janrın müxtəlif növlərində isə bu miqdar sabit deyil, yəni imkan və xüsusilə tarixi romanlarda tələbdən asılı olaraq az və ya çox işlənə bilər. Romanlarda toponimlər çoxluq təşkil edir. Belə ki, tarixilik və müasirlik prinsipi baxımından yanaşanda yazıçı tarixi mövzunu qələmə alarkən, heç də tarixi hadisə və faktların əsirinə çevrilmir, tarixi ötüb-keçmiş hadisə kimi deyil, onu müasir zaman üçün aktual olan mövzu, ideya kimi canlandırır. Belinskiyin sözləri ilə desək, yazıçı tarixi mövzuda yazarkən, ancaq tarix xatirinə yazmır, onu tarixə müraciət etməyə müasir həyatın mühüm ictimai suallarına cavab tapmaq ehtiyacı məcbur edir. Deməli,

tarixi mövzuların işlənməsində də yazıçıya müəyyən sərbəstlik verilir. Lakin bu sərbəstlik həddini aşmamalıdır.

Onomastik vahidlərə müraciət həm yazıçının fərdi üslubu, həm də bədii əsərin janr xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Bu cəhətdən Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "İki od arasında" romanında toponimik vahidlər olduqca maraqlıdır.

Y.V.Çəmənəminli (1887-1943) realist Azərbaycan nəsrinin, ümumiyyətlə, XX əsr ədəbi-bədii fikrimizin yeni səviyyəyə qalxmasında və yeni bir mərhələyə daxil olmasında böyük xidmətləri olan sənətkarlarımızdandır. O, tarixi roman və hekayə ustası, dramaturq, publisist, ədəbiyyatşünas, folklorşünas, tarixçi-etnoqraf və tərcüməçi kimi çoxcəhətli yaradıcılıq yolu keçmişdir. Zəngin ədəbi-bədii irsi ilə tanınan Y.V.Çəmənəminli ömrünü Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və publisistikasının tərəqqisinə həsr etmişdir.

Şuşa şəhərində doğulub, boya-başa çatan ədib bu diyarın tarixinə, həyat və məişətinə, etnoqrafiyasına, mədəniyyətinə dəindən bələd olmuşdur. Buna görə də Y.V.Çəmənəminli bütün yaradıcılığı boyu özünə, torpağına sadıq qalıb. Məhz yazıçının ailəsinin daşdığı Vəzirov soyadı XVIII əsr Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın nüfuzlu saray əyanlarından biri olan Mirzə Əliməmmədlə əlaqədardır. Y.V.Çəmənəminli "İki od arasında" romanında Mirzə Əliməmməd ağanın maraqlı bədii obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Əsərin bəzi parçalarında, məsələn, "Mirzə Əliməmməd ağa Vəzirov ailəsinin cəddidir", " İrən şahı Qarabağın paytaxtı Şuşanı zəbt etdikdə Vaqifi, oğlu Əliağanı və Türkiyəyə səfir təyin olunan Mirzə Əliməmməd ağanı dustaq edir. Həbsdəkilərin növbə ilə öldürülməsinə əmr verilmişdi. Mirzə Əliməmməd ağa qətl olundu. Növbə Vaqif ilə oğluna gəlməzdən əvvəl Ağaməhəmməd şah öldürüldü" və s. bu kimi bədii parçalarda Mirzə Əliməmməd bəydən ətraflı bəhs olunduğunun şahidi oluruq. Bu da öz növbəsində müəllifin əslinə, nəslinə, həmçinin doğma yurduna - Qarabağa, Şuşaya böyük məhəbbətinin əksidir. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müəllif "İki od arasında" romanında Qarabağın tarixindən bəhs edərkən həmçinin bu yurdun ayrı-ayrı coğrafi adlarını - şəhər, kənd, məhəllə, çay, dağ, dərə, təpə, bulaq və s. böyük sevgi və qürur hissi ilə çəkmiş, beləliklə ərazinin geniş və hərtərəfli təsvirini verməyə nail olmuşdu.

Onun yaradıcılığına az-çox bələd olanlar bilirlər ki, müəllif həyat materiallarından heç vaxt korluq çəkməyib, çalışıb ki, bu zəngin həyat materialını yüksək bir səviyyəyə qaldırsın. Bir keçdiyi yolu, bir də təkrarlamamaq şərti ilə.

Y.V.Çəmənşəminlinin dili olduqca zəngin və çoxcəhətlidir. Yazıçının əsərlərində, xüsusən də onun tarixi romanlarında saysız-hesabsız onomastik vahidlər-antroponim, toponim, ktematonim, kosmonim, fitonim işlənmişdir. Y.V.Çəmənşəminlinin əsərlərindəki toponimlərin toplanıb tarixi-lingvistik baxımdan təhlil olunması olduqca vacibdir.

Y.V.Çəmənşəminlinin tarixi romanlarında toponimlərin bütün növlərinə rast gəlmək mümkündür. Yazıçı Azərbaycana yaxından bələd olmuş, bu ərazilərin ən kiçik toponimik vahidi belə onun nəzər-diqqətindən yayınmamışdır. Təbii ki, yazıçının romanlarında istifadə etdiyi toponimlərə nəzər salsaq yeni və ən yeni coğrafi adlara təsadüf etməyəcəyik. Birincisi, ona görə ki, Y.V.Çəmənşəminli dövründə yenilər sırasına daxil olmuş coğrafi adlar artıq üçüncü dövrünü yaşayır. Yəni həmin yerlər ad dəyişmə prosesində üçüncü adını almış, yeni toponimlər köhnələr sırasına daxil olmuşdur. İkincisi, onun romanlarında qədim dövr hadisələri təsvir olunmuşdur. Yazıçının romanları tarixi mövzuda olduğu üçün bunlarda həmin dövrlərin "yer adları" dəyişikliyə yol veril mədəni saxlanmışdır. Buraya paleotoponimləri də aid olar, çünki bir sıra ən qədim toponimlər son dövrlərə qədər də yaşamaqdadır.

Y.V.Çəmənşəminlinin romanlarında toponimlərin çox hissəsi türk mənşəlidir. Onlar daha qədim təşəkkül tarixinə malik olub, Azərbaycan xalqının bir xalq kimi formalaşmasında iştirak edən türk tayfa və qəbilələrinin lingvistik və etnik materiallarına əsaslanır. Yazıçının romanlarındakı bu toponimlər ya tayfaların özlərinin özlərinə verdikləri adları, ya da bir tayfanın digər tayfaya verdiyi adları əks etdirir.

Biz Y.V.Çəmənşəminlinin "İki od arasında" romanında istifadə olunmuş toponimləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç növə qruplaşdıracağıq. Bu baxımdan leksik, morfoloji və sintantik üsulla yaranma yollarından bəhs edəcəyik. Yazıçının əsərində toponimlər quruluşuna görə üç növə bölünür:

1. Sadə toponimlər
2. Düzəltmə toponimlər
3. Mürəkkəb toponimlər

Əsərdə sadə toponimlər bir kökdən ibarət xüsusi adları əhatə edir. Məsələn, Şuşa, Murov, Kirs, Əsgəran, Cıdır, Abdal və s. sadə toponimlərə nümunədir.

Y.V.Çəmənəminlinin əsərində işlənən toponimlərin böyük bir qismini düzəltmə quruluşa malik toponimlər təşkil edir. Onlar müxtəlif leksik şəkilçilərin vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Yazıçının əsərində düzəltmə toponimlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır. Düzəltmə toponimlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: Kəhrizli, Xələfli, Gülablı, Kəngərli, Saatlı, Zarıslı, Qoturlu və s.

Həmçinin Y.V.Çəmənəminlinin əsərində mürəkkəb quruluşa malik toponimlər də vardır: Qarabağ, Qaratəpə, Ağdam, Daşaltı, Çuxurməhlə, Xudafərin, Qarağacı və s.

Bu adların öyrənilməsinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlarda Azərbaycan xalqının təşəkkül tarixi, ana dilimizin formalaşma və inkişafında iştirak edən komponentlər, ulu babalarımızın keçdiyi yol və sair öz əksini tapmışdır. Həm də əsrlər və minilliklərdən xəbər verən bu toponimlərdə torpağımızın təbii şəraiti və sərvətləri, xalqımızın keçmiş həyat tərzini və əsas məşğuliyyəti, ictimai şəraiti, miqrasiyalar, müstəmləkə sisteminin iflası və sair spesifik xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Bu cəhətdən Y.V.Çəmənəminlinin romanlarındakı türk mənşəli toponimlərin öyrənilməsi dilçilik, tarixşünaslıq, coğrafiyaşünaslıq, həm də diyarşünaslığın bir sıra məsələlərinin araşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. (Yazıçının romanlarındakı türk mənşəli toponimlər bunlardır: Bağrıqan, Qarabağ, Şişə, Daşaltı, Qotursu, Qarağacı, Murovdağ, Qaradağ, Qazax, Qala, Qarqar, Cıdır, Çuxur, Araz, Gəncə və s.)

Y.V.Çəmənəminlinin romanlarında toponimlərin mühüm layını başqa dillərə məxsus toponimlər təşkil edir. Buna səbəb yazıçının dar, çox kiçik regionlarla kifayətlənməyib, daha böyük ərazilərdə baş vermiş hadisələri bir-biri ilə bağlamasıdır. Yazıçı çox ustalıqla bu toponimləri əsərlərinə gətirmiş, Azərbaycan xalqının başqa xalqlarla ictimai, siyasi, tarixi, mədəni, iqtisadi əlaqələrini tam şəkildə təsvir edə bilmiş, yeri gəldikcə həmin ərazilərdə baş vermiş tarixi hadisələr haqqında geniş

məlumat vermişdir. Bu tip adlara Gürcüstan, Tiflis, Mazandaran, İran, Ərdəbil, Marağa, Yəmən, Kəşmir, Dağıstan, Təbriz, Xoy, Ləmbəran, Həştərxan, Şiraz və başqa toponimləri bümünə göstərmək olar.

Toplanmış faktlardan məlum olur ki, Y.V.Çəmənəminlinin romanlarında Qarabağ toponimlərin aşağıdakı leksik-semantik mənə qrupları vardır:

1. Şəxs adı bildirənlər: Xoca Əmircanlı, Bağırxan və s., 2. Etnonim bildirənlər: Qarabağ, Qarqar, Abdal, Xələfli, Qılınclı, Kəngərli və s., 3. Müxtəlif bitki adları bildirənlər: Qaraağacı, Ballıca və s., 4. Rəng bildirənlər: Qaratəpə, Ağdam və s.

2.2. Y.V.Çəmənəminlinin "İki od arasında" əsərində Qarabağ toponimlərinin etimoloji təhlili

Azərbaycanın cənnətməkan diyarı, doğma yurdumuz olan Qarabağ, onun əski keçmişindən, neçə-neçə minilliklər ərzində bu torpaqda məskən salan yerli aborigen və geri döən türk tayfalarından xəbər verən, soraq gətirən yer-yurd - şəhər, kənd, məhəllə, dağ, qala, yaylaq, çay, göl və s. adları - toponimləri ilə zəngindir.

Y.V.Çəmənəminlinin tədqiqata cəlb etdiyimiz "İki od arasında" əsərində işlənən ayrı-ayrı Qarabağ toponimlərinin mənşəyi, tarixi və etimologiyası haqqında araşdırma aparmış və onları aşağıdakı kimi təhlil etmişik.

"Dan yeri sökülürdü. Bağırqanın arxasından başlayaraq göyün üzünə tutqun şəfəq çəkilmişdi. Havada xəfif bir sazaq var idisə də yazın ağacları oyadan ilk yeli bu sazağa bir xoşluq verirdi. Ətrafda xoruzlar banlaşır; bazardan yuxusuz darğa şagirdlərinin kal səsləri səhərin sükutunu pozaraq kədər saçırdı" [37, s.451].

Bağırqan elmi ədəbiyyatda Bağırxan kimi qeyd olunur.

BAĞIRXAN SİLSİLƏSİ - Oronimdir. Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq yamaclarında dağ silsiləsidir. Hündürlüyü 1600 m olan bu silsilə meşələrlə örtülüdür. Bağırxan sözünün mənasına gəldikdə isə bu adın meşələrdən gələn heyvan nəriylisi ilə əlaqədar yarandığı yəqin edilir. Həmçinin Bağırxan oroniminin eyniadlı antroponimdən yaranması haqda da məlumata rast gəlinir [5, s.102].

"Əsarətdən qurtaran İbrahim xan Qarabağa dönür və qardaşı Mehralı bəylə arasında səltənət davası düşür. İbrahim xan qaynı Avar xanın köməyi ilə qardaşını Şuşadan çıxarıb Qarabağ xanı olmuşdu" [37, s.454].

QARABAĞ - toponimin bir növü olan oykonimdir. Mənbələrdə Qarabağ adının 1284-cü ildən məlum olduğu qeyd olunur. Qarabağ "qara" (böyük) və "bak" (el, tayfa, soy) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, mənası "böyük tayfa, soy" deməkdir. Araşdırmalardan aydın olur ki, eramızın əvvəllərində Azərbaycanda məskunlaşmış qədim kəngər-peçeneqlərin tərkibində qarabağ adlı tayfa olmuşdur. Qarabağ toponimi məhz həmin tayfanın adı ilə bağlı yaranmışdır [6, s.17].

Qarabağ Respublikamızın ən qədim tarixi ərazilərindən biridir. Kiçik Qafqaz dağlarından başlayaraq Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Ən qədim insan məskənlərindən olan Qarabağda tunc dövrünə aid mədəniyyət abidələri aşkar edilmişdi. Burada müxtəlif tayfalar- alban, arran, uti, qarqar, peçeneq və s. yaşamışdır. Qarabağ ərazisi vilayət və əyalət kimi inzibati ərazi vahidlərinə bölünmüşdür. Qarabağ müxtəlif əsrlərdə ayrı-ayrı dövlətlərin - VIII əsrdə ərəblərin, X əsrdə Şəddadilərin, XI əsrdə Səlcuqların, XII əsrdə Eldənizlərin, XIII əsrdə monqolların, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hakimiyyəti altında olmuşdur. XVIII əsrdə Azərbaycanda yaranmış ən güclü feodal dövlətlərdən biri məhz Qarabağ xanlığı olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, Y.V.Çəmənşeminlinin bəhs etdiyimiz əsərində də baş vermiş hadisələr Qarabağ xanlığında cərəyan edir. Buradakı hadisələr məhz XVIII əsrdə baş verir. Xanlıq dövründə Qarabağda Pənahabad (Şuşa), Bayat, Şahbulaq, Əsgəran, Xankəndi və s. kimi bir sıra qala və yaşayış məskənləri inşa edilmişdi. 1813-cü ilə İran və Rusiya dövlətləri arasında imzalanan Gülüstan sülh müqaviləsinə əsasən Azərbaycanın şimalı, həmçinin Qarabağ Rusiyaya ilhaq edildi. Bu hadisədən sonra Qarabağ əhalisinin etnik tərkibində xeyli dəyişikliklər baş verdi. 1923-cü ildə mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. 1992-ci ildən başlayaraq erməni qəsbkarları torpaqlarımızı işğal etməyə başladılar. Bu işğaldan təxminən otuz il sonra II Qarabağ müharibəsində rəşadətli ordumuzun səyi nəticəsində işğal altında olan torpaqlarımız düşmən tapdağından azad edildi.

Ümumiyyətlə, türkdilli xalqların toponimiyasında Qarabağ toponiminin yayılma arealı çox genişdir: Qarabağlı (Özbəkistan), Qarabağ (Türkmənistan, Əfqanıstan, Tacikistan, Türkiyə) və s.

"Dan yeri parlayırdısa da günəş hələ Bağrıqanın arxasından çıxmamışdı. Xoş bir yel insanı oxşayır, köksünə sirli bir fərəh doldururdu. Yol getdikcə yalçın qayalardan Daşaltı çayına qədər ilan kimi qıvrılıaraq enirdi. Atlar addım-addım yürüyür, tez-tez ayaqları sürüşürdü. Cilovdarlar atların yüyənindən bərk yapışıb arabir onlara acıqlanırdılar" [37, s.454].

DAŞALTI - hidronimdir. Azərbaycan Respublikası Şuşa şəhəri ərazisində çaydır. Bəzi mənbələrdə Zarıslı da adlanan bu çay Qarqar çayını əmələ gətirir. "Qayaaltı" mənasında olan "daşaltı" ətrafda yaşayan insanların Xəznədağ adlandırdığı mağaraya verdikləri addır. Elə çayın adı da məhz insanların məskən saldıqları eyniadlı kəndin adı ilə bağlıdır [5, s.213].

"Sol tərəfdəki qayanın arxasında meşə incə cizgilərlə yüksəlirdi. Uzaqlarda ağ çalmalı Kirs dağı əzəmətlə yuxuya qalmışdı" [37, s.455].

KİRS - bu oronim Respublikamızın Xocavənd rayonu ərazisində dağdır. Bu ərazidə mövcud olan bulağı da Kirs dağının adı ilə adlandırmışlar. Kirs sözünün mənası "yumru, şiş" deməkdir [5, s.404].

"Atlılar körpüyə çatar-çatmaz hamı atdan endi, yavaş-yavaş sol tərəfdəki Qotursuya yanaşmağa başladılar. Qayanı yarmış Qotursu üç-dörd metrlik bir hündürlükdən əlvan boyalı çınqılların içinə tökülür, gümüş zəncir kimi qıvrılıaraq axıb gedirdi. Kiçikbəyim suyun kənarına gəldi: "Ağırılığım, uğurluğum tökülsün!"- deyə bir neçə dəfə suyun üstündən o yan-bu yana atladı. Sonra yosunlu qayaya söykənmiş Məmməd bəyə yönələrək: -İgid, bəs sən niyə durmusan?- deyə ərklə onun çuxasının qolundan dartdı" [37, s.455].

Bədii əsərlərdə, eyni zamanda Y.V.Çəmənəminlinin əsərində də adına tez-tez rast gəldiyimiz Qotursu hidronimi elmi ədəbiyyatda Qoturlu kimi qeyd olunur.

QOTURLU - hidronimdir. Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonu ərazisində, Tutqunçayın sahilində bulaqdır. Temperaturu 18 dərəcə olan bulağın suyu qızdırıldıqdan sonra müxtəlif dəri xəstəliklərinin, əsasən də qoturluq xəstəliyinin

müalicəsində geniş istifadə edirlər. Məhz bu səbəbdən də bulaq Qoturlu adlandırılmışdır [6, s.67].

"Tut ağacının altında zərif kaşan xalçaları salınmış, məxmər döşəkçələr, ipək püştələr, mütəkkələr düzülmüşdü. Qaravaşlar əlləri döşlərində səf çəkib, xanımları gözləyirdilər. Şahnisə xanım isə suyun kənarında oturub çilləsini kəsdirirdi. Kiçikbəyim üçün Gülablı kəndindən gətirilmiş və o zamandan bəri sarayda qalmış dayə, xanımın qarşısında çömbəlib, onun baş barmaqlarını ağ ipliklə çatdı, sonra dedi" [37, s.456].

GÜLABLI - Ağdam rayonu ərazisində mövcud kəndin adıdır. Ərazidə yaşayan yerli əhali kəndin adını suvarmada istifadə olunan ikinci suyun xalq arasındakı adı olan "güləb"lə əlaqəli adlandırmışlar [5, s.301]. Eyni zamanda "güləbli" adının yaranmasının başqa ehtimallarına da rast gəlmək mümkündür: müharibə zamanı sabun əvəzinə işlədilən xüsusi gil növü olan giləbin (abı gil) buradan çıxarılması ilə, Gülab adlı bir tacirin adı ilə və yaxud buradakı güllərdən xüsusi "gül suyu" hazırlanması ilə və s. Gülablı oykonimi əslində yaxınlıqda yerləşən eyniadlı dağın adından götürülmüş etnotoponimdir.

"Pəncərənin içində ipək döşək üstə uzun papaq, zoğalı çuxa, yaşıl şalvar geymiş, şal qurşaqlı bir kişi oturub, bir qanadı qaldırılmış pəncərədən uzaq mənzərəni-Dabtələbi, başı qarlı Murov dağını seyr edirdi. Onun qara boyalı bığlarının ətrafındakı dərin cizgilər gah füsünkar mənzərə qarşısında xəfiflənir, gah da dərinləşərək ağır qayğılar ifadə edirdi. Bu, xanın vəziri və dövlətin müşaviri Molla Pənah Vaqif idi. O qarşısındakı mina güldən içindəki novruzgülü və bənövşələri götürüb qoxladı və güldanı huşsuz bir halda pəncərə taxtasının üstünə qoydu" [37, s.457].

MUROVDAĞ - Oronimdir. Oronim "murov" (çaylı) və "dağ" sözlərindən yaranıb, mənası "çaylı dağ" deməkdir [6, s.122].

Hündürlüyü 3381 m olan bu oronim Respublikamızın Balakən rayonunda, Baş Qafqaz silsiləsinin zirvəsidir. Murov dağ eyni zamanda eyniadlı silsiləsinin Goranboy və Ağdərə rayonları arasında, 3343 m hündürlüyündə zirvədir. İsmayılı rayon ərazisində də bu oronim mövcuddur. Oronim həmçinin Kiçik Qafqazda dağ

silsiləsidir. Hündürlüyünə görə Kiçik Qafqazda Zəngəzur sıra dağlarından sonra ikinci yeri tutan bu dağ silsiləsi Tərtər çayı ilə Gəncə, Kürək, Goran çayları arasında suayırıcı xətt rolunu oynayır. Gamişdağ və Murovdağ bu silsilənin ən hündür zirvələridir.

Murov adına ilk dəfə XIII əsr alimi, coğrafiyaşünas Zəkəriyyə Qəzvininin əsərində rast gəlinir. Murovdağ silsiləsi Kiçik Qafqazdadır. Əsasən, Yura, Təbaşir və Paleogenin vulkanagen-çökmə suxurlarından təşkil olunmuşdur.

Murov dağının adı ilə bağlı indiyədək əsaslı təhlil aparılmamışdır. Sözü iki komponentdən (Mur+ov) ibarət olması şübhə doğurmur.

"Mur" komponenti haqqında ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ə.Rüstəmli "MUR" komponentini oğuz ulusundan olan Qanlı Yavanın böyük oğlu Mur Yavanın adından götürülməsi fikrini Murğuz toponimini təhlil edərkən irəli sürmüşdür [36, s.172].

"Mur" sözünün qədim türk dilində "təpə" mənasındakı "maar" ilə eyniləşdirilir. İ.Bayramov "bur" termininin Orta Asiya toponimikasında "dağ zirvəsi", "daşlıq yer" mənalarında işlənməsini, t-b əvəzlənməsinin qanunauyğunluğunu əsas götürərək bu mənə ilə razılaşıır [9, s.432].

H.Mirzəyev "Murğuz" toponiminin təhlili prosesində Mur-Mağ paraleli aparır. Bununla belə, o, Murğuz sözünün etimologiyasının bir qədər geniş şərh olunmasını məqsədəuyğun sayır [31, s.182-351].

"Səfər Qarabağın məşhur qaçaqlarından idi. Əsli Zarıslı elindən olub, yüzbaşını öldürdükdən sonra dağlara qaçıb yolkəsənlik edirdi. Bir il əvvəl Xanməmməd kəndlərin birindən malcəhət yığıb qyıdarkən Səfərə rast gəlir. Səfər onu tutub nöqərləri ilə bərabər ağaca bağlayır, eşşəklərə yüklənmiş malcəhəti də alıb gedir. Neçə gün meşədə ac-susuz qalan Xanməmməd təsadüfən tapılır və yarımcan halda Qalaya gətirilir" [37, s.460].

Y.V.Çəmənəminlinin əsərində etnonim kimi qeyd olunan Zarıslı əslində yer adıdır. Səfər adlı qaçağın həmin ərazidə yaşadığına görə onun əslinin Zarıslı elindən olduğu göstərilir.

ZARISLI - bu oykonim Şuşa rayonunun Daşaltı inzibati ərazi vahidində kənddir. Zarıslı kəndi eyniadlı çayın sahilində, Sarıbaba dağının yamacında yerləşir [6, s.292]. Mənbələrdə kəndin Azərbaycan şairəsi, xan qızı Xurşidbanu Natəvana məxsusluğu qeyd olunur. Zaris toponiminnin əvvəlki adı Sarısudur. Sarısu adının monqol dilində mövcud olan s-z əvəzlənməsi nəticəsində dəyişikliyə uğradığı ehtimal edilir. Kəndin adının ərazisindən axan eyniadlı çayın adı ilə adlandırıldığı qeyd olunur.

"Siz elə mənə gülün ki, mən qorxağam. Tuğ yolunda Ərdəbildən gəlib Tiflisə gedən karvanı da çapıb talayıb... Çox vahiməli adamdır. Yadıma düşəndə bədənim əsir" [37, s.460].

TUĞ - toponimin bir növü olan oykonimdir. Respublikamızın Xocavənd rayonunun eyniadlı inzibati ərazi vahidində mövcud olan kəndin adıdır. Kənd Qarabağ silsiləsinin ətəyində, dağ yamacında yerləşir. Bu oykonim vaxtilə Azərbaycana gəlib, burada məskunlaşmış türkdilli qıpçaqların tuğ tayfasının adı ilə bağlıdır. [6, s.248] Tuğlar VI əsrdə əsasən Türkünstanda, daha sonralar isə Qıpçaq çölündə məskən salmışlar. Respublikamızda Tuğ kəndi, Tuğ çayı, Tuğ yalı, Tuğ bulağı, Tuğ yurdu, Tuğ dağı, Türkmənstanda Tuğ dağı, Şimali Qafqazda Tuk çayı və s. toponimləri mövcuddur. Məhz Paleolit düşərgələri olan Azıx və Tağlar mağarası Tuğ kəndi yaxınlığında yerləşir. Qarabağ ərazisi 1990-cı illərdə erməni qəsbkarlarının hücumuna məruz qalmış, beləliklə bir çox maddi mədəniyyət abidələri, həmçinin rayon və kəndlərimiz kimi Tuğ kəndi də dağıntılara məruz qalmış və yandırılmışdır.

Beləliklə əsərdən gətirdiyimiz yuxarıdakı ümumədən aydın olur ki, Tuğ yolu əslində karvanın Tuğ kəndi ərazisindən keçdiyi üçün belə adlandırılmışdır.

"Günortadan sonra şəhərin bütün əhalisi Cıdır düzünə tərəf axışmağa başladı. Rəngbərəng geyinmiş qadınlar, çocuqlar; barmaqları xınalı, saqqalları səliqə ilə vurulmuş kişilər, birçəkləri və kəkilləri daranıb, düzənmiş gənclər bir-birinə qarışmışdı. Ağaların zoğalı, tacirlərin və əsnafin abı, yaşıl və qara çuxaları qərribə bir mənzərə təşkil edirdi...Qalanın bütün dilavərləri: türk el və uluslarının igid oğulları, qumuq və Avarıstan qoçaqları Cıdır düzünə qoşurdu. Şəhərə hakim bu geniş döş qarışqa yuvası kimi qaynaşırdı " [37, s.464].

CIDIR DÜZÜ - toponimin bir növü olan oronimdir. Respublikamızın Şuşa şəhərində dağın üstündə düzdür. Cıdır düzü Ağziyastı qaya, Üçmıx, Qırxpilləkan, Gəlin qayası, Xəzinə qayası, Topxana kimi müxtəlif qaya və meşələrlə əhatə olunmuş, insanı valeh edən, göz oxşayan mənzərədə yerləşmişdir. Əvvəllər bu ərazidi cıdır yarışları keçirilmiş, məhz buna görə də insanlar buranı Cıdır düzü adlandırmışlar [5, s.172].

"Qarabağ xanlığının təşkili və Şişənin 1754-də təsisi qazaxlılara bir ümid verdi. Böyük yollardan kənar dağ başında salınmış bir qala sayəsində sülhlə keçinmək istəyirdilər. Qazaxlıların Qarabağa köçməsi bu səbəbdən irəli gəlirdi. Vaqif də Saatlı elinə mənsub olan on yeddi ailə ilə bərabər Şişəyə köçüb şəhərin Saatlı məhəlləsində yerləşmişdi" [37, s.467].

Y.V.Çəmənəminlinin əsərində adına tez-tez təsadüf olunan Şişə toponimi zamanla fonetik dəyişikliyə uğramış, Şuşa fonetik tərkibini almışdır. Demək olar ki, klassik ədəbiyyatda bu toponim Şişə kimi qeyd olunur.

ŞUŞA - oykonimdir. Toponim "şiş" (dik, iti)sözü ilə əlaqədar yaranmış, mənası "iti uclu zirvə " deməkdir [6, s.224-225].

Azərbaycan Respublikası ərazisində, Qarabağ zonasının cənub-qərb hissəsində 1400 m yüksəkliyində yerləşən şəhərdir. Şuşa şəhərinin əsasını XVIII əsrin II yarısında Qarabağ xanı Pənahəli xan qoymuş, şəhərin ətrafına möhkəm müdafiə divarı çəkdirmiş, buranı xanlığın mərkəzinə çevirmişdi. Bu səbəbdən də xalq arasında şəhərin ikinci adı Qala adlandırılmışdır. Y.V.Çəmənəminlinin əsərində də şəhərin Şişə adı ilə yanaşı, Qala adına da rast gəlmək mümkündür: "Neçə gün meşədə ac-susuz qalan Xanməmməd təsadüfən tapılır və yarımcan halda Qalaya gətirilir" [37, s.460]. Xanlıq dövründə Şuşa sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmiş, burada xeyli abadlıq işləri görülmüşdü. Zaman-zaman başı min bir müsibətlər çəkmiş Şuşa daim yadelli işğallarına qarşı güclü müqavimət göstərmişdir. Xanlıq dövründə İrənin, daha sonra rusların hücumuna məruz qalmışdır. 1813-cü ildə imzalanan Gülistün sülh müqaviləsinə əsasən Şuşa Qarabağ xanlığının tabeliyində Rusiyaya ilhaq edildi. Müqavilədən qısa müddət sonra isə (1822) Qarabağ xanlığı ləğv edildi.

XX əsrdə də (1993) Qarabağ erməni daşnaklarının işğalına məruz qalmışdı. Lakin 2020-ci il 27 sentyabrında başlanan müharibədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin "Dəmir Yumruq"u altında rəşadətli ordumuz səfərbər olaraq Azərbaycanın əzəli torpağı olan Qarabağı işğaldan azad etdi! Beləliklə də, ermənilərin "Şuşı" adını verdikləri tarixi torpağımızın öz əvvəlki adını bərpa etdik!

SAATLI - oykonimdir. Saatlı Azərbaycan Respublikası ərazisində şəhərdir. Bu oykonim XIV əsrdə Çuxur Səd vilayətinin başçısı Əmir Saadın adı ilə adlanmış türkdilli tayfanın adı ilə bağlı yaranmışdır [6, s.168]. Saadlılar Azərbaycanda əsasən Arpa və Araz çayının sahilində məskunlaşmışlar. XV əsrin I yarısında Qaraqoyunlu Qara İsgəndər saadlıların hökmranlığına son qoymuş, beləliklə də saadlıların bir hissəsi ayrımlara qarışmış, digər hissəsi isə Qarabağa, Şuşaya köçmüşlər. Y.V.Çəmənəminlinin əsərindən də aydın olur ki, vaxtilə saadlıların Qarabağda məskunlaşması burada Saatlı məhəlləsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

"Xanlıq zamanı Şişədə su qıtlığı hiss olunurdu. Şəhərdə bir neçə şirin sulu quyu vardı ki, buna da keşikçi qoyulmuşdu, növbə ilə xalqa su paylanardı. Bu yalnız bişmişə və içməyə sərf olunardı, paltar yumaq üçün ətrafdakı Xəlfəli və Daşaltı çaylarına gedərdilər. Şirin quyulardan başqa ikinci su mənbəyi Çuxur məhəllədəki Mehralıbəy bulağı idi, ancaq bu bulağın suyu şor idi" [37, s.478].

ÇUXURMƏHLƏ - oykonimdir. Respublikamızın Ağdam rayonunun Xıdırlı inzibati ərazi vahidində, dağətəyi zonada yerləşən kənddir. Bu oykonim çuxur (yəni çökək) və məhlə (məhəllə, kəndin bir hissəsi) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, mənası "çuxurda, çökəkdə olan məhəllə" deməkdir [5, s.203].

"Günlərin bir günü Şişə ailələrindən biri Xəlfəli çayının qırağına düşüb, paltar yumaq tədarükündə idi. Bu ailəyə mənsub on altı-on yeddi yaşlarında bir qız çay aşağı enərək meşənin ətəklərində çırpı yığırdı. Bir də qız çay qırağı ilə gələn qarayanız, yaraşılıq bir atlıya rast gəldi. Atlı ona yaxınlaşıb atını saxladı və əlinin arxası ilə nazik bığlarına toxunaraq: -Haralısan ay gözəl? -deyə soruşdu" [37, s.478].

XƏLFƏLİ - hidronimdir. Respublikamızın Xocalı və Şuşa rayonları ərazisindən axan bu çay Qarqar çayının sol qoludur.Çay öz mənbəyini Sarı Baba dağının şimal-

şərq yamacından, adını isə ərazisindən axdığı eyniadlı kəndin adından almışdır. Xəlfəli kəndinin adı isə vaxtilə Qarabağda məskunlaşmış xəlfəli tayfasının adı ilə əlaqədardır [5, s.346].

"Səfərin özü Qılınclar oynağından olub çocuqluğunu kənddə keçirmişdi. Qışı aranda, xan torpağında keçirər, yayı isə dağa köçərdilər. Atası Qarabağ xanının Naxçıvan civarında olan bir vuruşmasında öldürülmüş, Səfər yetim qalmışdı. Kiçik bir torpaqları vardı, bunun məhsulu, malcəhət, toypulu və başqa töycüləri verdikdən sonra, özlərini zorla görürdü. Səfərin atası öləndən sonra iş bir az da çətinə düşdü" [37, s.481].

Əsərdə Qılınclar oynağı kimi qeyd olunan toponim keçmişdə qılıçlı/qılınclı adlı tayfanın Azərbaycan ərazisində məskunlaşması ilə əlaqədar yaranmışdır. Hal-hazırda Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında Qılıçlı adlı yaşayış məntəqələrinin olması buna əsas verir.

QILINCLI - oykonimdir. Azərbaycanın Kəlbəcər və Laçın rayonu ərazisində kənddir. Dağlıq ərazidə yerləşən bu yaşayış məntəqəsi Qılıçdaş adlanan sahədə salındığına görə belə adlanmışdır. Məlum olmuşdur ki, həqiqətən kəndin yaxınlığında yerli əhalinin Qılıçdaş adlandırdığı dik, sivri qaya mövcuddur [6, s.52-53].

Qılıçlı - qədim türk tayfalarından birinin adının qılıç olması mənbələrdə qeyd olunur. Bu tayfa Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşamışdır. Onların əvvəlcə Şirvanda, sonralar Qarabağda, XIX əsrin I yarısında qışı Mil-Qarabağ düzlərində, yayı isə Kəlbəcər dağlarında keçirməsi haqqında məlumat verilir [30, s.140]. E.Abişov Laçındakı Qılıçlı kəndinin adının qılıç tayfası adından düzəlmiş etnotoponim olduğunu söyləmişdir [1, s.88].

Kəlbəcər rayonunda tərkibində «qılıç» sözü olan üç onomastik vahid vardır: Qılıç daş (oronim), Qılıçlı, Dağqılıçlı (toponimlər). Kəlbəcər rayonundakı Qılıçlı kəndinin XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində salındığı, bu məskənin Laçın rayonun eyni adlı kəndindən gəlmiş nəsillərin salması məlumdur.

Qılıçlı adının qədim türk lüğətində qılıç şəxs adı, qılinc xarakter, iş, əməl, mənalarına rast gəlinir.

Qərbi Azərbaycanda Qılıçdərə oronimi Paşalı rayonunda 1918-ci ilə kimi yaşayış məntəqəsi olmuş Qılıçlı kəndindədir. Oronimin qılıçlı türk etnonimi əsəndən olması, kilişli formasında qaraqalpaqlarda özünü göstərməsi, qılıçlı tayfasının Şirvanda yaşaması haqqında İ.Bayramovun tədqiqatında yer almışdır [9, s.262].

Dərələyəzdəki Qılıçlı toponimindən bəhs edən H.Mirzəyev yazır: "Bu toponimin mənşəyinə gəldikdə demək olar ki, bu əsl Azərbaycan sözüdür. Qılınc tayfasının adı ilə bağlıdır, Qılınc adında tayfa XIX əsrin əvvəllərində Türkiyə ərazisində də olmuşdur. Qarakalpaqlarda "kılınclı" adında tayfa vardır. ...Qılıçlı adında kəndin arealı çox böyükdür" [31, s.253].

Kəlbəcərdəki Qılıçlı kəndinin cənub-şərq hissəsindəki qaya Qılıçdaş adlanır. Kəndin öz adını oronimdən alması fikrini irəli sürmək mümkündür. Lakin bu iki fikir bir birini tamamlamır, ziddiyyət təşkil edir. Qılınc tayfasının XIX əsrdə Kəlbəcərdə yayılması kəndin salınma tarixi ilə müəyyən mənada səsləşir. Lakin bu halda Laçından köçmə özünü doğrultmur. Çünki Laçın ərazisi də yaylaq tələbinə tam cavab verirdi. Nəhayət, Kəlbəcər rayonunun Dikyurd yaylasında Dağqılıçlı kəndinin olması əhalinin oturaq həyat keçir məsini təsdiqləyir. Toponimin tərkibindəki "dağ" sözü fərqləndirici əlamətdir və iki eyni əsaslı toponimləri ayırmağa xidmət edir.

Qılınc qədim türklərdə müqəddəs əşyalardan biri olmuşdur. Qılınc andiçmə, demək olar ki, bütün türk abidələrində ifadəsini tapır. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında da igidin əsas silahlarından biri onun qılıncıdır, o, qılıncına and içməklə son sözünü deyir. Qılınc and içən igid bu andı pozmur.

"Axşamçağı Gülablı və Abdal zurnaçıları sarayın artırmasında çalmağa başladılar. Sarayın həyəti adamlarla dolu idi. Bunların əksəri ya saraya mənsub, ya da toya gəlmiş xanımların nökeri idi. Bir tərəfdə əllyə qədər quşçu durub, qollarında gözləri tikili qızıl quşlar tutmuşdular: xanın quşları səs-küyə alışmışdılar " [37, s.494].

ABDAL - Toponimin bir növü olan oykonimdir. Respublikamızın Ağdam rayonunun Gülablı inzibati ərazi vahidində, dağətəyi zonada yerləşən kənddir. Oykonim hələ eradan əvvəl Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış abdal tayfasının

adına əsasən adlandırılmışdır. Bu qədim tayfanın-abdallıların adına müxtəlif toponimik mənbələrdə - qazax, türk, türkmən və s. təsadüf etmək olar [5, s.8].

Məlumdur ki, Laçın şəhəri 1923-cü ilədək Abdallar adlanmışdır. Respublikamızın başqa rayonlarında da Abdal, Abdal Gülablı (Ağdam), Abdalanlı (Qubadlı), Abdallı, Çobanabdallı (Xanlar), Abdallı (Oğuz), Niç Abdallı (Qəbələ) oykonimləri, Abdal dağı, Abdal dərəsi (Laçın), Abdal dərəsi (Oğuz), Abdal dağı, Abdal yolu, Abdal piri (İsmayılı) oronimləri və Abdal bulağı (Cəbrayıl) hidronimi vardır.

Ümumiyyətlə, Qafqazda Abdal coğrafi adı geniş yayılmışdır. Bu toponim Gürcüstanın Bolnisi rayonunun yaşayış məntəqələrindən birinin adında indi də qalmaqdadır.

Ermənistanın ayrı-ayrı bölgələrində bu adla bağlı xeyli yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır. Lakin həmin oykonimlər bütün türk mənşəli onomastik vahidlər kimi dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. Aşağı Qaran liq, indiki Martuni rayonu ərazisindəki Abdalağalı kəndinin adı sonralar dəyişdirilərək Vaqaşen, Ellər (Abovyan) rayonundakı Avdallar oykoniminin adı isə Atsaven qoyulmuşdur.

Abdal toponiminin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Başqırdıstan tədqiqatçılarından bəziləri bu adın Abdallı antroponimindən formalaşdığını qeyd etmiş, bəzi tədqiqatçılar isə Abdal onomastik vahidini yaşayış yeri kimi izah etmişlər.

Abdal toponimi haqqında daha əsaslı dəlillərə söykənən faktlar mövcuddur.

Eranın ilk əsrlərində Mərkəzi Asiyadan cənub-şərqi Avropaya və Şimali Qafqaza gəlmiş, az sonra isə bir hissəsi Şimali Qafqazdan Albaniyaya keçmiş müxtəlif türk tayfalarından ibarət olan hunların içərisində abdal - qədim türk tayfasının adı qeyd olunur [1, s.96].

"Oğuznamə"də abdal ərəbcə "dərviş" "yoxsul", "didərgin gəzən" kimi mənalandırılır. "Oğuznamə"nin oğuz hikmətlərindən bəhs edən bir toplu olduğunu nəzərə alsaq, adın bu şəkildə yozumu inandırıcı görünür. Belə ki, "Abdal ol səni gören dəli sansun" cümləsi məzmun etibarilə "dərviş və ya yoxsul səni gören dəli sansın" ,ənasını ifadə edir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində abdal "bilici", "bilikli" mənalarında da işlənir. Beləliklə aydın olur ki, "Oğuznamə"də abdal leksemi məhz həmin anlamda işlənmişdir ki, bu da "bilikli ol buna görə səni dəli sananlar qoy sansınlar" deməkdir. Güman ki, abdal tayfa adı əslində "bilikli, bilici, müdrik, uzaqqörən" mənasında işlənən abdal sözüdür.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bədii əsərlərdə təsadüf edilən "qəbilə, tayfa, xalq və nəsil adlarını hərtərəfli tədqiq etmək, onların etimologiyasını üzə çıxarmaq, zaman-zaman üst-üstə gəlmiş və ya ixtisara düşmüş söz qatlarını müəyyənləşdirmək, bununla da Azərbaycan xalqını, onun yalan və böhtanlara cavab verən günün ən vacib məsələlərindəndir.

"Pəncərənin Mədinəyə tərəf açıq tayından sarı-yaşıla, qırmızıya bürünmüş Topxana meşəsinə baxdı. Mavi pəlməyə dalmış meşə tüstü arasından alovlanan kimi görünürdü. Nəşəli bir kədər Vaqifin üzünə yayılmağa başladı: -Mədinə, -dedi,- bilsən bu rəngin payız meşəsi məndə nə qədər dərd oyadır, hər şey sönür və sönərək təbiətinin parlaq bir təzahürünü nümayiş etdirir, son dəfə bütün aləmə göstərir" [37, s.512].

TOPXANA - toponimlərin bir növü olan oronimdir. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhəri yaxınlığında mühüm tarixi əhəmiyyətə və təbii iqlim şəraitinə malik olan meşədir [6, s.245].

Tədqiqatlar göstərir ki, XVIII əsrin II yarısında Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan bu ərazidə əlliyə yaxın top saxlamış, düşmən hücumları zamanı bu toplardan istifadə etmişlər. Buna görə də bu meşə əhali arasında Topxana meşəsi kimi yadda qaldı.

"Xan sağ olsun, Ballica çayından keçib gəlirdim. Bir də meşəlikdən bir səs eşidib bərk qorxdum. Durdum. Görəm qaçaq Gapı" [37, s.540].

BALLICA - hidronimdir . Respublikamızın Xocalı rayon ərazisində çaydır. Təsərrüfatda suvarma üçün istifadə olunan bu çay Qarqar çayının sol qoludur [5, s.110]. Çay başlanğıcını Ballica adlı yaylaqdan almış, buna görə də belə adlandırılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ballica yaylağı öz adını burada bitən ballica (öfkəotu) bitkisinin adı ilə bağlıdır. Daha sonralar insanlar Ballica hidronimi əsasında çayın axdığı ərazini də Ballica kəndi adlandırmışlar.

"İbrahim xan Xudafərin körpüsünə çatdıqda Məmməd bəyi orada gördü: Gapının nizə ucuna keçirilmiş başı xana təqdim olundu. Xan Məmməd bəyə və nöqərlərinə xələt verdi, yola düşdülər" [37, s.541].

XUDAFƏRİN KÖRPÜSÜ - Tarixən Azərbaycanın quzeyi ilə güneyini birləşdirən bu möhtəşəm tarixi abidəmiz Cəbrayıl rayon ərazisində Araz çayı üzərində salınmışdır. Mənbələrdə Araz çayı üzərində salınmış iki Xudafərin körpüsündən birincisinin 1027-ci ildə Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmmədin, ikinci körpünün isə XIII əsrdə Elxanilər dövründə inşa olunduğu qeyd edilir. Həmdullah Qəzvini əsərlərində körpülərin adını "Xuda-Afərin" kimi qeyd edir. Bu ifadənin farsca mənası "Allah tərəfindən yaradılmış", "Allaha Mərhəbə" deməkdir. Hər iki körpü strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu körpülər həm ölkədaxili, həm də ölkəxarici ticarət və karvan yollarının qovşağında yerləşir.

Onbeşəşirımlı olan birinci körpü bişmiş kərpic və çaydaşından inşa edilmişdir. Bu körpünün uzunluğu 200 metrə yaxın, eni 4,5 m, çay səviyyəsindən ən böyük hündürlüyü 12 m, ən iri tağ aşırımı 8,70 m, ən kiçik tağ aşırımı 5,80 metrdir. Onbiraşırımlı olan ikinci körpü bütünlüklə daşdan inşa edilmiş və yaxşı yonulmuş iri daş lövhələrlə üzlənmişdir. Bu körpünün uzunluğu 130 metrə yaxın, eni 6 m, çay səviyyəsindən hündürlüyü 12 metrdir [22, s.137].

Çox təəssüflər olsun ki, XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın quzeyi və güneyi arasında mövcud əlaqələri kəsmək üçün körpünün sahil tağları dağıdılmış, yalnız üç orta tağı sağlamat qalmışdır. Buna görə də, elə o zamandan yerli əhali arasında Xudafərin körpüsü Sınıq körpü kimi yaddaşlarda qalmışdır. 1990-cı illərdə erməni daşnaklarının Azərbaycana hücumu nəticəsində Xudafərin körpüsü ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. Lakin 18 oktyabr 2020-ci il tarixində baş vermiş II Qarabağ müharibəsi zamanı rəşadətli Azərbaycan ordusu Xudafərin körpüsünü işğaldan azad etmişdir.

"Qoşunu görəndə kəndlilər qaçır, ətrafa çaxnaşma düşürdü. Birdən uzaqdakı bir bağın arxasından toz qopdu. Bu- Kəngərli süvariləri idi ki, türk elləri arasında igidliklərlə məşhur idilər. Məmməd bəyin dəstəsi çaparaq atları qarşılıdı. Qılınclar parlayır, qışqırırlar, nərələr havanı titrədirdi. Məmməd bəyin ilk zərbəsindən uzun

bıǵlı, sallaq birçəkli bir sərkərdənin başı qələm kimi atıldı...Kəngərlilər sınıb geri döndülər. Məmməd bəyin dəstəsi onları qıra-qıra təqib etməyə başladı" [37, s.541].

KƏNGƏRLİ - oykonimdir. Respublikamızın Ağdam rayonunun Göytəpə inzibati ərazi vahidində, Qarabağ düzündə kənddir. Tərtər rayonunda da eyniadlı kənd mövcuddur [5, s.394].

Oykonim hələ eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisinə gəlmiş peçeneqlərin tərkib hissəsi olan qədim türk mənşəli kəngərli tayfasının adı ilə əlaqəlidir. Kəngərlilər Azərbaycanın qərbində və Naxçıvan zonasında, Ermənistan-Albaniya sərhədində, indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmışlar. İndiki Ermənistan ərazisində kəngər tayfaları əsasən Kəngər dağları ətrafında, Kəngər əyalətində yaşamışlar. Mənbələrə əsasən məlum olur ki, vaxtilə Gürcüstan torpağında Kəngər əyaləti olmuş, bu zonada yaşayan qazaxların tayfa birliyinə kəngərli tirəsi də daxil olmuşdur. XVIII əsrdə kəngərlilər Naxçıvandan Qarabağ və Quba xanlıqlarına köçürülmüş, burada məskunlaşmışdılar.

"İbrahim xan qoşununun böyük bir hissəsini Əsgəranda yerləşdirmişdi. Fətəli xanın qüvvətini bilmədən qoşunu aran düzünə çıxarmaq məsləhət görülməmişdi. Ancaq xəbər bilmək üçün ayrı-ayrı dəstələr irəli göndərilmişdi. Məmməd bəy Əsgəranı keçib, sürətini azaltmaq məcburiyyətində qaldı, çünki yollar arandan axıb gələn ellərlə dolu idi. Qaraağacıya çatanda bir qoca kişi onu saxlayıb, atının ayağına yığıldı" [37, s.577].

ƏSGƏRAN - oykonimdir. Qarabağ silsiləsinin ətəyində, Qarqar çayının sahilində, Xocalı rayonunda şəhərdir. Oykonim Qarabağ xanlarından birinin Əsgəran adlanan yerdə tikdirdiyi Əsgəran qalasının adı ilə bağlıdır. Bu oykonimin adı qədim anlayışı bildirən əski (köhnə) və Aran (Arran) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, "köhnə Aran, qədim Aran" mənasını ifadə edir. Bu ad qədim "Alban tarixi" əsərində Mets Aran (Böyük Aran) kimi qeyd olunur. [5, s.266]

Məlumdur ki, Azərbaycan zəngin bitki örtüyünə malikdir. Bu Azərbaycanın müxtəlif zonalarının toponimiya sında da öz əksini tapmışdır. Həmin ərazidə müəyyən bitkinin çoxluğu bu toponimlərin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Y.V.Çəmənəminlinin romanlarında da bu tip toponimlərə təsadüf olunur:

"Qaraağacıya çatanda bir qoca kişi onu saxlayıb, atının ayağına yıxıldı" [37, s.577]. Nümunədə işlənən Qaraağacı yer adının toponimlər lüğətində müxtəlif variantları (Qaraağac, Qaraağacı və s.) mövcuddur.

QARAĞACI - oykonimdir. Respublikamızın Tərtər rayonu ərazisində eyniadlı inzibati ərazi vahidində, Qarabağ düzündə kənddir. Əslində kəndin adı Qarahacı olmuşdur. Əldə edilmiş məlumatlardan aydın olur ki, Qarahacı kəndin əsasını qoymuş adamın adıdır. Qaraağac isə Qubadlı rayon ərazisində mövcud olan kəndin adıdır. Bu toponimin isə uzunömürlü qaraağac bitkisinin adı ilə bağlı yarandığı ehtimal olunur. Həmçinin Cəlilabad və Sabirabad rayonları ərazisində eyniadlı kənd vardır [6, s.16].

"Vaqif ayaq saxlayıb, axşamın dəbdəbəsini seyr etməyə başladı. İki dağın arasına sərilməmiş Qarqar çayı əsrarəngiz şırıltısı ilə ona sanki: "Dünyada yalnız bircə dəfə yaşanılır", - deyə anlaşılmaz kədərlər təlqin etdi. Başını sağ tərəfə çevirdi: mavi kölgələrə bürünmüş minlərcə çiçəklər ona dərddli məxluq kimi görünürdü. Sanki ağ geyimli məsum qızlar diz çökərək ətrafdakı əzəmətə tapınırdı" [37, s.582].

QARQAR - hidronimdir. Mənbəyini Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq yamacından alan Qarqar çayı Qarabağın Şuşa, Xocalı, Ağdam, Ağcabədi rayonlarının ərazisindən axır. Adına ilk dəfə XIII əsrə aid mənbələrdə rast gəlinən Qarqar çayının əsas qolları Xəlfəli, Ballıca, Bərdə, Daşıntı, Dağdağandır. Çayın adı təxminən eramızın V əsrində Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qarqar tayfasının adı ilə bağlıdır. Qarqar tayfaları əsasən Mil-Qarabağ düzlərində yaşamış, buna görə də həmin düzlər X əsrdə Qarqar düzü kimi tanınmışdır. Mənbələrdən aydın olur ki, hələ XIII əsrdə Mil düzündə Karkar şəhəri, XIX əsrdə isə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində Qarqar adlı bir neçə kənd mövcud olmuşdur [6, s.40].

"Avarıstandan göndərilmiş ləzgi və başqa xalqlara mənsub tutma əsgər məhəllələrə paylanırdı. Məmməd bəy də Kəhrizlidən çağırılıb gətirilmişdi. O, qoşunla Araz qırağına göndəriləcəkdi" [37, s.620].

KƏHRİZLİ - müasir elmi araşdırmalarda bu toponimin etimologiyası verilməsə də, Kəhriz dərəsi və Kəhrizoba kəndinin adları çəkilmişdir. Kəhriz dərəsi mürəkkəb quruluşa malik hidronimdir. Respublikamızın Şərur rayonu ərazisində çaydır. Bu

hidronim kəhriz (quyu, bulaq) və dərə (çay dərəsi) sözlərindən yaranıb, "bulağı olan çay dərəsi" mənasını ifadə edir [5, s.388]. Kəhrizoba isə mürəkkəb oykonimdir. Kəhrizoba Şəki rayonu ərazisində, Alazan-Əyriçay çökəkliyində yerləşən kənddir. Kəhrizoba oykonimi kəhriz (yəni quyu) və oba komponentlərinin yaranıb, "kəhriz yanında oba" mənasını bildirir. [5, s.388]

"Ağaməmməd şah otuz üç günlük bir mühasirədən sonra Şişəni ala bilməyib, Ağdam tərəfə, Qaratəpəyə çəkildi. Payız düşürdü. Sursat və ələf yoxluğu, heyvanların qırılması şahı olduqca ağır bir vəziyyətdə buraxmışdı. Şah qoşundakı gəncləri ayrı, qacar ahıllarını ayrı və Azərbaycan ahıllarını da başqa bir yerə toplatdırıb, böyük bir müşavirə düzəltdi. Vəziyyətin ağırlığını anladıb, qoşunun rəyini bilmək istədi" [37, s.636].

AĞDAM - oykonimdir. Azərbaycan Respublikası ərazisində təşkil edilmiş rayondur. Rayon Kür-Araz ovalığının qərbində, Kiçik Qafqazın şərq yamaclarında yerləşir. Ağdam rayonu ərazisindən Xaçın və Tərtər çayları axır, burada tikinti daşları istehsal edilir. Ağdam şəhəri rayonun mərkəzidir [5, s.23].

XVIII əsrin II yarısında Ağdam şəhərinin əsası qoyulmuş, Pənah xanın burada ağ daşdan tikdirdiyi "İmarət" in əsası qoyulmuşdur. Bu səbəbdən də şəhərin adı "Ağdam" adlandırılmışdır. Əslində isə şəhərin adı yaşayış məntəqəsi kimi daha qədimlərə söykənir. Bu ərazidə vaxtilə əhəngdaşdan ibarət qədim daş karxanası olmuş, qalanın divarları həmin daşdan hörülmüşdü. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, şəhərin adı ərazidəki eyniadlı dağla əlaqəli adlandırılmışdır.

QARATƏPƏ - oykonimdir. Respublikamızın Bərdə rayonu ərazisində kənddir. Düzənlik ərazidə yerləşən bu yaşayış məntəqəsi 1956-cı ildə Bərdə rayonu ərazisində Qaratəpə adlı yerdə salınmışdır. Oykonim "qara" (böyük) və "təpə" komponentlərinin birləşməsindən yaranıb, mənası "böyük təpə" deməkdir [6, s.36]. Eyniadlı kənd Xocavənd rayonu ərazisində də mövcuddur. XIX əsrin əvvəllərində İrandan köçüb gəlmiş erməni ailələrinin məskunlaşmasından sonra Paravatumb adlanmış, lakin 1992-ci ildə kəndin əvvəlki adı bərpa edilmişdir. Qaratəpə oykonimi qədim türk dillərindəki "qara" (köhnə) və "təpə" mənasını bildirir.

Əsərdə işlənən bəzi toponimlərin mənşəyinə dair heç bir məlumata rast gəlinmir. Belə Dəmirqara, Xoca Əmircanlı, Xəzinə qayası, Qurdlar məhəlləsi kimi vaxtilə mövcud olmuş Qarabağ toponimləri araşdırmalara cəlb olunmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə yalnız Qarabağ və onun ətraf ərazilərinin adları deyil, həmçinin Azərbaycanın digər şəhər və rayonlarının (Bakı, Quba, Şəki, Xoy, Ərdəbil, Qaradağ, Naxçıvan, Qazax,), bir sıra xarici dövlətlərin və onların müxtəlif bölgələrinin (İran, Gürcüstan, Dağıstan, Mazandaran, Tiflis, Yəmən, Kəşmir, Ləmbəran, Dəməşq,) adları da çəkilmişdir.

NƏTİCƏ

Y.V.Çəmənşəminlinin "İki od arasında" romanının tədqiqi göstərdi ki, Azərbaycan dilindəki toponimləri toplamaq üçün müstəsna əhəmiyyəti olan mənbələrdən biri də ana dilimizdə yazılmış qədim və müasir dövrlərə aid ayrı-ayrı yazılı abidələrdir. Bu mənbələr növ, üslub və janrına, həmçinin məzmun rəngarəngliyinə görə müxtəlif olsalar da, Azərbaycana aid bir sıra paleotoponimləri yazılı şəkildə qoruyub saxlayır. Eyni zamanda bu mənbələr toponimikamızın elminə nəzəri baxımdan daha da inkişaf etdirilməsi üçün, həmçinin tarixi toponimika məsələlərinin işıqlandırılması üçün bəzi maraqlı və qiymətli faktlar verir.

Y.V.Çəmənşəminlini digər yazıçılardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun təəssübkeş bir şərqli kimi öz vətəni- doğma Azərbaycanı, cənnətməkan diyarımız Qarabağı böyük bir məhəbbətlə tərənnüm etməsidir. Sanki yazıçı Odlar Yurdunu bütün dünyaya tanıtmaya çalışır.

Y.V.Çəmənşəminli əsərinin dilinə milli kolorit vermək üçün də öz milli adlarımızla yanaşı, ayrı-ayrı xalqların toponimlərindən istifadə etmişdir. Bunun əsas səbəbi isə yazıçının əsərinin roman janrında olması və onun hadisələrin şərhində mühitlə, yalnız Azərbaycana məxsus toponimləri işlətməklə deyil, həmçinin ölkəmizin sərhədlərindən kənara çıxmasıdır.

Beləliklə, Y.V.Çəmənşəminlinin "İki od arasında" romanında Qarabağ toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili zamanı əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

1. Əsərdə obyekt seçilmiş ərazinin toponimlərinin tədqiqi müəyyən tarixi dövrün, mərhələnin inkişaf mərhələsinə əsaslanılır.

2. Əsərdə Qarabağ ərazisinə məxsus toponimik vahidlər dil mənsubiyyətinə görə müxtəlifdir. Burada Azərbaycan dili ilə yanaşı ərəb-fars dillərinə mənsub (Gülablı, Əsgəran, Xəlfəli və s.) apelyativlərdən düzəlmiş coğrafi adlara da rast gəlinir.

3. Qarabağ ərazisi qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş müxtəlif türk xalqlarının yaşayış məskəni olmuşdur. Buna görə də həm qədim, həm də müasir el-oba adlarını köksündə yaşadan bu qədim

Azərbaycan bölgəsinin toponimiyasının böyük əksəriyyətini Azərbaycan (türk) dilinin elementləri əsasında formalaşan yer adları təşkil edir.

4. Əsərdə toponimlərin leksik-semantik təhlili göstərir ki, bu ərazidə antroponimlər (Bağırxan, Xoca Əmircanlı və s.), etnonimlər (Qarabağ, Qarqar, Qılınclı, Kəngərli, Abdal, Xələfli və s.), bitki adı bildirən (Ballıca, Qaraağacı) və təsviri adlar (Ağdam, Qaratəpə və s.) əsasında əmələ gələn toponimlər geniş yayılmışdır.

5. Əsərdə Qarabağ toponimlərinin struktur planda tədqiqi sadə, düzəltmə, mürəkkəb və mürəkkəb ad modelində olan toponimlərin varlığını sübut edir. Burada ismin, sifətin, eləcə də əsas coğrafi terminlərin, apelyativlərin iştirakı dəqiqləşdirilmişdir.

6. Qarabağ ərazisi dağlıqdır. Ərazi oroqrafik obyektlərlə zəngindir. Bunların böyük əksəriyyəti Azərbaycan (türk) dilində yaranmışdır. Həmin oronimlər coğrafi terminlərin (dağ, dərə, təpə, qaya və s.) şəxs adlarına, etnonimlərə, zoonimlərə və s. artırılması yolu ilə düzəmişdir.

7. Müxtəlif saylı və eyni tipli ərazi oronimlərinin meydana çıxması, formalaşması və inkişafı xalqın tarixi və onun dili ilə sıx bağlı olmuşdur. Yerli danışmaq xüsusiyyəti, ələlxüsus da, oronimlərin tərkibində müşahidə olunur.

8. Əsərin ideya-bədii məzmunundan aydın olur ki, Qarabağ ərazisinin toponimləri coğrafi, tarixi-etnoqrafik və linqvistik qanunauyğunluqlarla birbaşa bağlıdır. Tədqiqat göstərir ki, yerli adların verilməsində təbii hadisələr, obyektlərin daxili mahiyyəti, ərazinin tarixi şəraiti, qonşuluq və qohumluq əlaqələri, əhalinin miqrasiyası başlıca rol oynamışdır.

9. Semantik planda təhlil nominasiya qanunauyğunluqlarını ortaya çıxarır. Bu sırada yerli əhalinin sosial-siyasi, iqtisadi həyatı, əsasən də, onun mədəniyyəti, məişəti, ənənələri dayanır.

10. Ərazinin toponimlərinin meydana gəlməsində müxtəlif səpkili coğrafi terminlər də aktiv rol oynamışdır.

11. Qarabağ toponimlərinin yaranmasında qədim tayfa adları da əsas rol oynamışdır. Məsələn, Qarabağ, Qarqar, Kəngərli, Xəlfəli və s. kimi toponimlər tayfa adları əsasında yaranmışdır.

12. Apardığımız tədqiqat nəticəsində Qarabağ ərazisinə məxsus toponimlərin tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə uğrayıb-uğramaması müəyyənləşdirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu bölgənin toponimlərinin əksəriyyəti müasir dövrdə də olduğu kimi qalmışdır. Məsələn, Qarabağ-Qarabağ, Daşaltı-Daşaltı, Murov-Murov və s.

13. Əsərdə yalnız Qarabağ və onun ətraf ərazilərinin adları deyil, həmçinin Azərbaycanın digər şəhər və rayonlarının (Bakı, Quba, Şəki, Xoy, Naxçıvan), bir sıra xarici dövlətlərin (İran, Gürcüstan, Dağıstan) adları da çəkilmişdir.

14. Əsərdən gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, romanda toponimlərin müxtəlif növlərindən-oronim, oykonim, hidronimdən istifadə olunmuş və bu da öz növbəsində əsərin həm tarixi, həm də bədii keyfiyyətini daha da artırmış, onun gələcək nəsillərin yaddaşında dərin iz qoymasına şərait yaratmışdır.

15. Tədqiqat apardığımız əsərdəki bəzi toponimlər (Dəmirqara, Xoca Əmircanlı) mənbələrdə mənası bilinməyən və ya lal toponimlər sırasına aid edilmiş və təhrif olunmuş, onların izahı yönündə müəyyən elmi-nəzəri mülahizələr söylənilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abışov E. El-oba adlarının izi ilə. Bakı: Nafta-Press, 2007, 136 s.
2. Axundov A.A. «Kür» sözünün etimologiyası haqqında. ADU-nun elmi əsərləri. 1956, N-10.
3. Axundov A.A. Naşava, yoxsa Naxçıvan. "Elm və həyat", 1979, N-10.
4. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1983, 136 s.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 304 s.
6. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 304 s.
7. Adilov.M, Paşayev.A. Azərbaycan onomastikası. Dərs vəsaiti. Bakı, ADU nəşri, 1987, 86 s.
8. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, Mınarə, 2000, 224 s.
9. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: Elm, 2005, 432 s.
10. Budaqov B.Ə. Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri. Azərbaycan onomastikası problemləri nə dair konfransın materialları. Bakı, 1987.
11. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "Oğuz eli" nəşriyyatı, 1998, 452 s.
12. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, İsmayıl nəşriyyatı, 2002, 320 s.
13. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1968.
14. Əhmədov T.M. Azərbaycan ərazisində tat mənşəli və tat tərkibli bəzi mikrotoponimlər haqqında. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1973.
15. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 312 s.
16. Əliyev V.H. Azərbaycanda monqol köklü toponimlər. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.

17. Əliyev V.H. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, ADPU nəşri, 1998, 278 s.
18. Əliyev V.H. Zəngi dərəsinin bir neçə toponimi haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri - VII. Bakı, 1999.
19. Kərəmov N.K. Qırx il səyahətdə. Bakı, 1977.
20. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. İki cildə. II cild. Bakı, 2019, 280 s.
21. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan toponimiyasında ərəb təbəqəsi haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1976, N-1.
22. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, "İşıq", 1991, 264 s.
23. Mollazadə S.M. Azərbaycanın toponimləri. Bakı, "Bilik" nəşriyyatı, 1985.
24. Mollazadə S.M. Coğrafi adlar və Azərbaycan dili nin tarixi. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1973. Mollazadə S.M. Azərbaycan dilində coğrafi adlar neçə yaranmışdır. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1974.
25. Məşədiyev Q.İ. Goran, Goranboy, Gorus. "Elm və həyat", 1979, N-9.
26. Məşədiyev Q.İ. Qafqaz arealındakı oronimlər haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
27. Məşədiyev Q.İ., Zülfüqarov P.P. Ümumtürk arealında toponimik terminlər. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, 1988.
28. Məmmədov N. Toponimika (dərslük). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 408 s.
29. Məmmədov N.G. Azərbaycan Respublikasının oronimləri. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999.
30. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərənəşr, 1993, 179 s.
31. Mirzəyev H. Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı: ADPU nəşri, 1997, 352 s.
32. Nəbiyev N.Ə. Coğrafi adlar. Bakı, "Azərənəşr", 1982, 282 s.
33. Nəbiyev N.Ə. Coğrafi adların mənşəyi. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1965.
34. Nəbiyev N.Ə. Coğrafi adların mənşəyi (qısa toponimik lüğət). Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1969.

35. Nuriyev E.B. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1989, 107 s.
36. Rüstəmli Ə. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları (toponimiyası). Bakı: Işıq, 1998, 172 s.
37. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, "Avrasiya Press", 2005, 664 s.
38. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. "Maarif" nəşriyyatı, 1972, 32 s.
39. Yüzbaşov R.M. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası. Azərbaycan SSR EA-nin Xəbər ləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1969, N-2. Rus dilində xülasə ilə.
40. Yüzbaşov R.M. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı, 1966, 156 s.